

**T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TÜRK LEHÇELERİNDE FİİLİMSİLER ve FİİLİMSİ YAPILAR
(Sıfat-filli Yapıların Karşılaştırmalı İncelenmesi)**

**HAZIRLAYAN
Serap AĞLANMAZ**

**DANIŞMAN
Yard. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT**

**MANİSA
2006**

ÖN SÖZ

Yüzyıllar boyunca devam eden Rus işgalinin sona erdiği bin dokuz yüz doksanlı yıllardan itibaren yüzyıllar boyu ayrı kalmanın verdiği hasretle bizleri bekleyen sayısız esere, Orta Asya Türk dünyasına ve Türk lehçelerine kapılarımızı araladık. Kısa sürede Kril harfli bilimsel ve edebî eserler Türkiye Türkçesi'ne aktarıldı, gramer incelemeleri yapıldı, oralarda yetişmiş değerli şahsiyetler Türkiye'deki ilim âlemine tanıtıldı. Büyük antolojik eserler ve sözlükler hazırlandı. Pek çok Orta Asya Türk lehçesinin genel gramer kitapları yazıldı. Bundan sonra da yapılmaya devam edecek olan çalışmaların genel Türk dili açısından karşılaştırmalar yaparak benzerlikleri göstermesi, farklılıkları sebepleriyle birlikte açıklaması gerektiği düşüncesindeyiz.

Konuşulduğu sahanın büyüklüğünü düşünecek olursak yaşayan her canlı gibi Türk dilinin de değişime uğraması çok doğaldır. Önemli olan öz varlıklarımızı yitirmeden, ileriye ve iyiye doğru gelişimdir. Bu gelişim sürecinde genel Türk dilinin tarihî seyirinin incelenmesi, lehçelerin gramer hususiyetlerinin tesbiti, ortak yazı dilinin oluşturulmasında büyük önem taşımaktadır.

Tarih sahnesinden çekilmek istemeyen her millet, önce kültürel kimliğini ve dilini korumaya alır. Türkçe'nin çekilmediği yerler olan Kazak, Özbek, Türkmen ve Türkiye Türkçeleri üzerine mukayeseli bir gramer incelemesi yapma sebebimiz de dilimizi korumak ve geliştirmektir. Bu yolda yapılan çalışmalara ufacık da olsa katkımızın olması bize büyük kıvanç verir.

Çalışma sırasında değerli bilgilerini esirgemeyen, yol gösteren danışman hocam Yard. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT'a, hocam Doç. Dr. Ayşe İLKER'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Serap AĞLANMAZ

28.08.2006

MANİSA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	VI
Kelime Kısaltmaları.....	VI
Metin Kısaltmaları	VII
ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE AÇIKLAMALAR	IX
GİRİŞ	1
A-ÇALIŞMANIN TANITILMASI	1
1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı	1
2. Çalışmanın Amacı.....	1
3. Metodoloji	2
4. Fiilimsi ve Sıfat-fiiller Üzerine Literatür Taraması	3
B-TÜRKMEN, ÖZBEK, KAZAK KELİMELERİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR BAKIŞ	4
1. Türkmen Sözü Üzerine	4
2. Özbek Sözü Üzerine	5
3.Kazak Sözü Üzerine.....	6
C-DİL VE TÜRK LEHÇELERİ ÜZERİNE	7
1. Dil-Toplum-İnsan İlişkisi.....	7
2. Lehçelerin Oluşumuna Dilsel Bir Bakış	10
3. Türk Cumhuriyetlerinin ve Lehçelerinin Ortaya Çıkışının Tarihsel Bir Değerlendirmesi.....	16
4. Lehçe mi Dil mi Sorusu	33
I. BÖLÜM.....	36
A- FİİLİMSİLER.....	36
1. Türk Dili'nin Diğer Diller Arasında Fiilimsi Üstünlüğü	36
2. Fiilimsiler ve Sıfat-fiiller Üzerine Yapılan Başlıca Çalışmalar	42
3. Fiilimsiler Üzerine Çeşitli Tanımlar	45
4. Türk Dili'nde Fiilimsilerin Özellikleri ve Cümledeki Görevleri.....	46

B- SIFAT-FİİLLER.....	49
1. Sıfat-fiil Üzerine Çeşitli Tanım ve Görüşler	49
2. Sıfat-fiillere Ait Bazı Özellikler.....	51
2.1 Hareket İfadesi.....	51
2.2 Zaman İfadesi	52
2.3 Fiil İfadesi.....	53
2.4 İsim İfadesi (Kalıcı İsim Olarak Sıfat-fiiller).....	54
2.5 Sıfat-fiil ve Çatı	55
2.6 Sıfat-fiil ve Sıfat	55
3. Çeşitli Sıfat-fiil Tasnifleri.....	56
4. İncelediğimiz Türk Lehçelerinde En Çok Kullanılan Sıfat-fiil Ekleri.....	58
5. İncelediğimiz Türk Lehçelerinde Kullanılan Sıfat-fiil Adları	59
II. BÖLÜM.....	60
İNCELEME	60
1. -(G)An.....	61
1. Yapısı.....	61
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	62
3. “-an/-en” ile “-dık/-dik” Ekinin İşlev Geçişliliği.....	75
3.1 Türkmen Türkçesi’nden Örnekler	75
3.2 Özbek Türkçesi’nden Örnekler.....	76
3.3 Kazak Türkçesi’nden Örnekler.....	76
2. - (ä)yât-gän.....	79
1. Yapısı.....	79
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri.....	79
3. -Dık.....	80
1. Yapısı.....	80
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	81
4. -(y)AtIn	86
1. Yapısı.....	86
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	86
5. -(A)r	87
1. Yapısı.....	87

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	88
6. -mAz (-mAs, -bAs, -pAs)	89
1. Yapısı	89
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	90
7. -mİş	91
1. Yapısı	91
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	91
8. -(A)cAk	92
1. Yapısı	93
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	94
9. -AsI	96
1. Yapısı	96
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	97
10. -(ä)di-gän, [(y)di-gän, -(ä)dir-gän]	97
1. Yapısı	97
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	97
11. -IcI	98
1. Yapısı	98
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	98
12. -mAççI	99
1. Yapısı	99
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	99
13. -mAlI	100
1. Yapısı	100
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	100
14. -yA:n	101
1. Yapısı	101
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	102
15. -yAr	102
1. Yapısı	102
2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri	103

III. BÖLÜM	103
1. Nadir Görülen Sıfat-fiil Ekleri “-g / -GU ve –ärli”	103
2. Yardımcı Fiillerle Birlikte Kullanılan Sıfat-fiiller	103
3. Kalıcı İsimlerde Sıfat-fiil Ekleri	104
4. Kelime Grubu Olarak Sıfat-fiiller (Sıfat-fiil Grupları)	106
IV. BÖLÜM	112
SONUÇ	112
SÖZLÜK	115
KAYNAKÇA	126

KISALTMALAR**Kelime Kısaltmaları:**

a.g.e	Adı geçen eser
bk	Bakınız
KT	Kazak Türkçesi
ÖT	Özbek Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
TmT	Türkmen Türkçesi
vb	ve benzeri
vd	ve diğerleri

Metin Kısaltmaları:

- A-1** :Abay, c.1, Baybota Serikbayuli, Cazuvşı, Almatı 2004
- AA** :Ata Atacanov'un Şiirleri I, II; Mehmet Kara,TDK Yay., Ankara, 1997
- ADM** :Aydınlanma Değil, Merhamet!, Alev Alatlı, Everest Yayınları, İstanbul, 2004
- BH** :Berdinazar Hudaynazarov (Günümüz Türkmen Şiirinin Önemli Temsilcilerinden Biri), Fikret Türkmen, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar 1997, S. 3,
- GA** :Gorkut Ata, Aşgabat, 1994
- GAGY** :Gömlen Aqabalar Göçülen Yurtlar, Amantagan Begcanow, (Adem Öger, PAÜ Lisans Tezi), Denizli, 2000
- GDO** :Geliñ Dostlar Oynayalıñ, Ata Çıgıyew, Aşgabat, 1985
- HH** :Hüyrlukga- Hemra, Aşgabat, 1979
- KGK** :Kendi Gök Kubbemiz, Yahya Kemal Beyatlı, İstanbul, 1985
- KT** :Kazak Tili, Ş.K. Bekturov-A.Ş. Bekturova, Almatı 2002
- M** :Mağtımğulı (Şıgırlar), A. Mülkamanov-M Övezgeldiyev vd., I. C. 1992, II. C. 1994, Türkmenistan, Aşgabat
- MÄ** :Muhtar Äwezov, Ferhat Tamir-Halil Arıcan, Türksoy Yayınları, Ankara, 1997
- MNK** :Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, Peyami Safa, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995
- Näz** :Näzdepe (Türkmen Halq Dessanları III), Aşgabat, 1993
- OCYK** :Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Cümle Yapısı ve Karşılaştırması, Kayseri, 2000
- ÖES III** :Özbek Edebiyatından Seçmeler III, İristay Kuçkartay-Aynur Öz, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz 1999
- ÖTG** :Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, TDK, Ankara 2000
- ÖYOH** :Özbek Yazar Otkir Haşimov'un "Nur Bârki Sâyâ Bâr" Romanı, Arzu Erdoğan Öztürk, Marmara Üni., (Doktor Tezi) İstanbul, 2001

- ŞÇT** :Şu Çılgın Türkler, Turgut Özakman, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005
- T** :Türkmence, Mehmet Kara, Akçağ, Ankara, 2001
- TD** :Türkmen Dili, P. Azimow- G. Sopiýew-Y. Çöññeyew, Aşgabat, 1962
- TDTEA** :Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi(Özbek Edebiyatı II), C:15, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000
- Tm Gr M** :Türkmencenin Grameri (III) (Morfologiya- Şekil Bilgisi), Berdi Sarıyev-Nurcan Güder, Ankara, 1998
- TŞA** :Türkmen Şiiri Antolojisi(18.-19. Yy.), Emine Gürsoy Nascali-Gülden Sağol,Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul, 1995
- TT** :Türkmen Türkçesi, Mehmet Kara, Akçağ, Ankara, 1998
- TTS** :Türkmence-Türkçe Sözlük, Talat Tekin vd., Simurg Yay., Ankara, 1995
- ÜSÄ** :Üzbek Satirik Ärtäkläri, Komil İmotov, Üzbekistan SSR«Fän» Naşriyätı, Taşkent, 1974
- VyS** :Vatan yahut Silistre, Namık Kemal, Morpa Yay., İstanbul, 2006
- Y** :Yalnızız, Peyami Safa, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996

ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE AÇIKLAMALAR:

Çalışmamız dâhilinde incelemeye çalıştığımız Kazak, Özbek, Türkmen, ve Türkiye Türkçelerinde sıfat-fiil eklerinin ve sıfat-fiil yapılarının araştırılmasında yararlandığımız kaynaklarda, alfabe değişikliği nedeniyle oluşan farklılıkları iki şekilde düzenlemeye çalıştık. Bunlardan ilki Türkiye’de Kril harfli eserlere duyulan ilgi ile birlikte ortaya çıkan çeviriyazı eserlerin metne sadık kalınarak, hiçbir değişikliğe gidilmeksizin kullanılmasıdır. Çok değerli dilcilerimizin ortaya koydukları bu eserlerin çalışma konumuzu oluşturan sıfat-fiilleri incelemede yeterli olacağını, daha doğrusu herhangi bir yanlışlık ve eksikliğe neden olmayacağını düşündük. Bu tip kaynaklarda metne tamamıyla bağlı kalındığından aynı lehçe içerisinde bile olsa bazı harf farklılıkları görülmektedir. Ayrıca “T ve TT” kısaltmalarıyla verdiğimiz Latin harfli eserlerde Türkmen Türkçesi’ndeki uzun ünlüler çift harfle gösterildiği için (metne sadık kalma ilkimizden ötürü) aynen aldık. Kendimizin kullandığı eklerde ve Kril harfli metinlerden aldığımız cümle örneklerinde geçen uzun ünlüleri ise “A: veya a:” şeklinde gösterdik.

Kril alfabesiyle basılmış olan kaynaklarımızda ise aşağıda gösterdiğimiz Kril harfleri için karşılarında belirtilen işaretleri kullandık:

- ə → ä (TmT, ÖT ve KT’de açık e)
- o → å (ÖT’de a-o arası bir ses)
- к → қ (KT, TmT’de art damak ka’sı)
- н → ñ (TmT’de nazal n)
- ж → c(ÖT, KT ve TmT’de c~j)

GİRİŞ

A- ÇALIŞMANIN TANITILMASI

1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı:

Bu çalışmada fiilimsi yapılarından sıfat-fiiller, genel Türk dilinin lehçeleri durumunda olan Türkiye, Türkmen, Özbek ve Kazak Türkçelerinde, yapı ve fiil kök ya da gövdelerine ulanış hususiyetleri, lehçelere göre geçirdikleri ses değişiklikleri, talep ettikleri ekler, kelime grubu ve cümle içerisindeki görevleri, iletişimde üstlendikleri fonksiyonlar bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde Kazak, Özbek, Türkmen ve Türkiye Türklerinin ve dillerinin kollara ayrılış süreçleri ve ‘lehçe’ kavramı konuyu yakından ilgilendirmesi nedeniyle, çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede kronolojik bir sıra takip etmek yerine konuyu yakından ilgilendiren noktalar açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra çalışmanın asıl konusunu teşkil eden ‘fiilimsi’ ve ‘sıfat-fiil’ kavramlarının tanımı, özellikleri ve Türk dili’ndeki yeri üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın ‘İnceleme’ bölümünde ise sıfat-fiil ekleri tek tek ele alınıp yukarıda belirttiğimiz unsurlar bakımından, söz konusu lehçelerden derlediğimiz cümle örnekleri çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Sıfat-fiillerin kelime grubu içerisinde ve yardımcı fiillerle birlikte kullanılış şekillerine, kalıcı isim işlevinde buldukları gramer yapılarına da değinildikten sonra elde ettiğimiz neticelere sonuç bölümünde yer verdik.

2. Çalışmanın Amacı:

Bir ana bilim dalı içerisinde yer alan alt dalların inceleme alanının genişlemesi, ana bilim dalından farklılaşması, kendine has metotlarının gelişmesi neticesinde bu ana bilim dalından koparak yeni bir bilim dalını oluşturması bilinen bir gerçektir. Pek çok bilim dalının ortaya çıkışı üzerine yapılan ilmi çalışmalarda bu durum üzerinde durulur. Böylesine bir çalışmayı yapma nedenlerimizden biri de “bizim Türk lehçeleri olarak adlandırdıklarımız genel Türk dilinden kopan, gelişmekte olan diller midir yoksa bir ağacın dalları gibi kökten ayrılması düşünülemeyen lehçeler midir?

Son yıllarda, gerek bağımsızlık ile birlikte ‘ayrı birer devlet olma kimliğini üzerine alan’ Türk Cumhuriyetlerinde gerekse Türkiye’de bizim ‘lehçe, Türk dilinin kolları’ olarak adlandırdığımız ‘Dil’ deme ve ‘Türkmence, Özbekçe, Kazakça’ şeklinde adlandırma temayülü vardır. Karşılaştırmalı bir çalışma yapmamızın sebebi; bu lehçeler arasındaki farklılıkların onları ‘dil’ olarak nitelendirmek için yeterli olmadığını göstermektedir.

Çalışma amaçlarımızdan biri de genel Türk dilinin ses, yapı ve anlam özelliklerine değinmektir. Sistemli bir bütün olan Türk dilinin genel gramer kurallarının tesbiti, ortak Türk yazı geleneğinin oluşturulması amacıyla yapılacak çalışmaların büyük önem taşıdığını düşünmekteyiz. Bu düşünceden hareketle; sıfat-fiillerin anlam özelliklerine çok fazla değinmesek de ses, yapı ve işlev bakımından taşıdığı özellikleri (Türkiye, Türkmen, Özbek, Kazak Türkçeleri’nde) elimizden geldiğince Türk ilim alemine sunmaya çalıştık.

Yukarıda değindiğimiz amaçlarımızı gerçekleştirmek için ‘fiilimsi yapıları ve özellikle sıfat-fiilleri’ seçmemizin nedenine gelince, bu gramer konusunun yeterince işlenmemiş olmasıdır. Diller arasında Türk diline özel bir yer veren fiilimsiler, dolayısıyla sıfat-fiiller, üzerinde ihtilaf bulunan konularımızdandır. Bu konu, incelediğimiz Türk lehçelerinde de yeterince ele alınmış, incelenmiş değildir. Özellikle mukayeseli çalışmaların azlığı böylesine bir konuyu seçmemize neden olmuştur.

Genel Türk dilinin farklı kollarına mensup lehçeler, yapı ve kullanılış farklılıklarının ortaya konabilmesi için özellikle seçilmiştir. Bu farklılıklar daha açık bir şekilde görülebilsin diye söz konusu eklerde geniş bir cümle örneklemesine gidilmiştir.

3. Metodoloji:

Çalışmamız sırasında izlediğimiz metot ve teknikler ise, konuyu derin manada özümseyebilmek için Türk dil kollarının ve lehçelerinin ortaya çıkış aşamalarını tesbit etmek; fiilimsi tanımları, işlevleri, sıfat-fiil tanımları ve konu üzerine yapılan çalışmaların taranması-incelenmesi şeklinde ön hazırlık devresi, ardından Kazak, Özbek, Türkmen ve Türkiye Türkçesi’nde yazılmış metinlerde geçen sıfat-fiilli yapıların tespit edilerek ek, görev ve tür bakımından tasnif edilmesi şeklindedir.

Tesbit edilen cümle örnekleri (fişleme tekniği ile) işlev ve kullanılış özelliklerine göre değerlendirilerek dahil olduğu sıfat-fiil ekinin içerisinde sunulmuştur.

Konu üzerine çalışan birçok gramercinin, ifade ettikleri zaman hususiyetlerine göre, başlıklar altında değerlendirdikleri sıfat-fiil eklerini; biz, bu özelliğinin sıfat-fiillerin fonksiyonlarından sadece biri olduğu fikrinden hareketle ve karşılaştırmada kolaylık sağlaması niyetiyle Türk dilinde en çok kullanılan sıfat-fiil eklerini tek tek, ayrı başlıklar altında değerlendirdik.

Bazı araştırmacılar ise sıfat-fiil eklerini taşıdıkları özellikler ile ayrı bölümler içerisinde değerlendirmiştir. Biz, çalışmamızın en önemli özelliği olan ve gerek Türkiye’de gerek Türk Cumhuriyetlerinde yetersiz kalmış mukayeseli çalışma kimliğine ters düşmemesi için böyle bir yola baş vurduk. Dört lehçenin aynı başlık içerisinde değerlendirilmesinin çalışmanın anlaşılmasını zorlaştırmayacağı düşüncesindeyiz.

Çalışmamız sırasında karşılaştığımız güçlüklerden en önemlisi, lehçelerde yer alan bazı seslerin karşılanmasıdır. Lehçeden lehçeye fonetik sistemde farklılıklar bulunması bu sorunun en önemli sebebidir. Kril harfli metinlerde tercih ettiğimiz işaretleri ‘Çeviriyazı Sistemi’ başlığı içerisinde verdik. Bunun dışında Latin alfabesine aktarılmış olan metinlerde esere bağlı kalma düşüncesiyle aktarmayı yapan kişinin tercih ettiği harfleri kullandık. Latin alfabesine aktarılmış eserlerden yararlanmanın konunun incelenmesi açısından herhangi bir sakınca doğurmayacağı kanaatindeyiz.

4. Fiilimsi ve Sıfat-fiiller Üzerine Literatür Taraması:

Fiilimsiler ve sıfat-fiiller çerçevesinde hazırlanmış çalışmalara sonraki bölümlerde tekrar değineceğimiz için bu bölümde kısa bir doküman sunmayı uygun bulduk:

Türkiye’de yapılmış sistemli ve kapsamlı çalışmaların başında yer alan Fatma Erkman Akerson- Şeyda Ozil’in Türk ilim alemine sundukları *Nitelemeli Yapılar-Sıfat İşlevli Yan Tümceler* (Simurg, 1998) konumuz üzerine kapsamlı bir çalışmadır. Sıfat işlevli yan tümcelerinin ‘işlevselci yaklaşımla’ birlikte geçmiş olduğu düşünce merhalelerinden bahsedilen eser, çalışma şekliyle Türkiye’de yeni bir gramer inceleme tekniği uygulamıştır.

M. Ergin’in klasik bir inceleme metoduyla oluşturduğu *Türk Dil Bilgisi* (Bayrak, 1997) adlı eser de yıllardır gerek konumuz gerekse Türk dilinin diğer gramer mevzuları üzerine getirdiği görüşlerle gramer çalışanlarının baş ucu kitabı olarak önemini devam

ettirmektedir. Birçok gramer uzmanı onun fikirlerinin ışığında düşünce ufkunu geliştirmiştir.

Son dönemlerde bizim de çalışma alanımızı teşkil eden lehçeler üzerine gramer kitapları basılmış ve lehçelerin genel gramer kuralları hakkında derleyici bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de Ahmet Buran- Ercan Alkaya tarafından hazırlanan *Çağdaş Türk Lehçeleri* (Akçağ, 2001) adlı eserdir.

Doç. Dr. Ayşe İlker'in *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* (TDK, 1997) adlı çalışması; Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde fiili, karşılaştırmalı olarak ele alması bakımından burada zikredilmesi gereken eserlerdendir.

Sıfat-fiiller üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri de Kemal Eraslan'ın *Eski Türkçe'de İsim-fiiller* (İst. Üni. Edb. Fak. Yay., 1980) adlı çalışmasıdır. Eraslan, bizim sıfat-fiiller olarak adlandırdığımız Türk Dili gramer konusuna 'İsim-fiil' demeye uygun bulmuştur. Bunun sebeplerini de eserinde açıklamıştır. Biz, ilgili bölümlerde Eraslan'ın bu açıklamalarına yer vereceğimiz için burada tekrar aynı bahsi açmak gereğini görmedik.

Bilgehan Atsız Gökdağ tarafından hazırlanan doktora tezi *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-fiiller* (Erciyes Üni., Sosyal Bilimler Ens, 1993) adlı çalışma konumuz açısından değerli eserler arasında yer almaktadır.

Sıfat-fiiller üzerine Kazak ve Özbek Türkçelerini de kapsayan karşılaştırmalı bir çalışmanın eksikliği hissedilmektedir. Genel Türk Dilinin farklı kollarından lehçeler seçmekteki amacımız bu eksikliğin giderilmesi yolunda yapılacak olan çalışmalara katkıda bulunmaktır.

B-TÜRKMEN, ÖZBEK, KAZAK KELİMELERİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR BAKIŞ

1. Türkmen Sözü Üzerine:

İlk kez VIII. yy'da bir Soğut mektubunda geçen, X. yy'dan itibaren genel bir adlandırma olarak yerleşik hayata geçmiş Türkler için, ağırlıklı olarak da Müslüman Oğuz boyları için kullanılmaya başlanılan Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkmenler ile Irak, İran, Suriye ve Anadolu'daki Türkmen boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır.

Bu adın etimolojisi üzerine en çok kabul gören iki görüşten ilki Kuman, Karaman, Ataman, Kölemen, Köğmen gibi kelimelerde de görülen -man, -men ekinin Türk kelimesine eklenmesiyle oluştuğu görüşüdür.

Kelimenin Türkçe'ye ait olan “-men” ekinden geldiği görüşü de oldukça dikkat çeken görüşlerdendir. “Jean Deny ise Türk kelimesine –men ekinin gelmesiyle oluştuğunu söyler. –men, -man eki üzerine geldiği kelimeye “büyüklük, üstünlük, fazlalık” anlamları katar. Deny'e göre Türkmen kelimesi de “koyu Türk, saf kan Türk” anlamlarına gelmektedir. Türkçe'de buna benzer “kocaman, şişman” gibi kelimelerin yapısıyla aynıdır ve ek, üzerine geldiği bu kelimelere üstünlük, fazlalık anlamları katmaktadır”.¹ J. Deny'nin bu görüşü de en çok kabul gören ikinci görüştür.

Prof. Dr.İbrahim Kafesoğlu, Jean Deny Armağanı'nda yer alan “Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti” adlı yazısında Türkmen adının kökeni ile ilgili görüşleri etraflıca ele almış ve çeşitli cihetlerden değerlendirmiştir.

Kanaatimizce Türkmen sözünün kökeni ve mahiyeti hususunda henüz net bir görüşe gidilememektedir. Ortaya konan fikirler, birbirinden oldukça farklı ve bunlar içerisinden bazıları hem Türk Dili'nin gramer yapısına hem de Türkmen Türklerinin tarihsel ve kültürel kimliğine aykırıdır.

2. Özbek Sözü Üzerine:

Özbek kavminin adı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İncelediğimiz kaynaklarda genel bir düşünce olarak Özbek adının, 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altınordu Hanı Özbek'in kendi adından dolayı onun hükmettiği halka verilen bir ad olduğudur. Önceleri Çağatay ulusundan ayırmak için Cuci ulusunun doğu koluna verilen Özbek adı, bölge Türklerine İslamı benimsen Özbek Han'dan sonra, özellikle Ebul Hayr'a bağlı kurulan boyların adı oldu. Böylece Özbek Han'ın adı, oymağı niteleyen bir süreklilik kazandı.

“H. Vambery'nin düşüncesine göre Özbek kelimesinin tam anlamı “kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil” demek olup kelime Öz+bek şeklindedir. Bu söz eski Macarlarda mertebe, unvan sıfatında olan kelimeye karşılıktır ve bu anlamıyla 1150 yılına ait belgelerde kaydedilmiştir.

Denis Sinor'a göre Özbek sözü Oğuz+bek sözlerinin birleşmesinden çıkmıştır.

¹ Ahmet Buran- Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.66

Hasan Eren ise bu sözün “Özü+berk” sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime “özü sağlam” anlamındadır. Türkçe’de benzer kullanımları vardır. “Tımbek, Canıbek” gibi²

Doğu Türkçesi içerisinde değerlendirilen ve Çağatay yazı geleneğinin devamı olarak görülen Özbek Türkçesi ve Özbek Türklerinin genel Türk dilinin gelişim ve değişim merhalelerini göstermesi bakımından ayrı bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.

3. Kazak Sözü Üzerine:

Kazak kelimesinin etimolojisi üzerine pek çok fikir ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde en yaygın olanı “kelimenin kaz- fiilinden türediğidir. “Kaz-” fiili “serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek” anlamına gelmektedir.”³ Kelime, birçok Türk lehçesinde ve sözlüklerde belirttiğimiz anlamıyla kullanılmıştır. Kazakların tarih sahnesinde buldukları devirlerden itibaren özgürlüklerine daha çok düşkün olan bir Türk kavmi olduğu Sovyet ve yabancı gezginciler tarafından da vurgulanan özellikleri arasında yer almıştır. Ayrıca pek çok edebî eserde de bu özellikleri ön plâna çıkartılmıştır. “Zeki Velidi Togan, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu gibi yerli; Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz”⁴ gibi yabancı Türkologlar “Kazak” kelimesini yukarıda açıkladığımız anlam çerçevesinde izah etmişlerdir.

“Vernştam; “bu kelimenin tarihî asırlara inen kökeni olduğunu, Kaspî ve Sak kelimelerin mürekkebinden meydana geldiğini hür, yiğit, bağımsız, isyancı anlamlarının sonradan kazandığını söylüyor. Kazak şairi Kadır Mırzalı: “...Biz-Kazak, ecelden erkindik ansağan...” diye, Kazak adının “hür” anlamına geldiğini belirtiyor

Kazak adına Çin, Arap, Fars, Bizans, Rus, Moğol ve Türk dillerinde yazılan eserlerde rastlanılmıştır. Bu eserlerin dil özelliklerinden dolayı “Kazak” adı: Asa, Kasa, Hasa, Haysak, Kosok, Gasag, Hasık, Kasok, Kazak, Kzsak v.s. çeşitli şekillerle yazılmıştır”⁵.

Cengiz Han’ın torunları zamanında ortaya çıktıkları bilinen “Kazaklar, ‘Orda’ adı verilen üç bölüme ayrılırlar: 1) Ulu-Cüs (Ulu Yüz), umumî soy adları ‘Üysün’ olup, doğu bozkırının güneyinde yaşarlar; 2) Orta-Cüs (Orta Yüz), esas soyları ‘Argın’ ve

² Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 255

³ Ahmet Buran- Ercan Alkaya, a.g.e., s. 192

⁴ Ahmet Buran- Ercan Alkaya, a.g.e., s. 192

⁵ < http://www.kangar.org/index.htm/türk_bodun_kültürü.com/Kazakistan>(Erişim Tarihi: 10.04.2006).

‘Nayman’ olup, bozkırın kuzeyinde yaşarlar; 3) Kişi Cüs (kiçi=Küçük Yüz), esas soyları ‘Alşın’ ve ‘Cappas’ olup, batı bozkırında yaşarlar. Bu ordalar boylara, boylar da soylara ayrılır; soylar umumiyetle yan yana yaşar ve hepsi birlikte bir bütün teşkil ederler.”⁶ Kazakların ortaya çıkışları ve ‘Orda’ adında üç bölüme ayrılması üzerine ilginç bir bilgi vardır: Kazaklar, kendilerinin “Alaş- Alaç” adlı atadan geldiklerine inanırlar. Bu atanın da üç oğlunun olduğunu ve bunların üç Kazak boyunu (Ulu Cüs, Orta Cüs, Kiçi Cüs) oluşturduğunu kabul ederler.⁷

C-DİL VE TÜRK LEHÇELERİ ÜZERİNE

1. Dil- Toplum- İnsan İlişkisi :

Bir toplum; önce kendi içerisinde zamanla ve deneyimle oluşturduğu yazısız kurallarla var olur, birlik ve beraberliğini korumaya devam eder. Türk milletinin sosyal ve kültürel hayatına işlediği bu kurallar, yine sosyal hayatın iletişim ağını teşkil eden dile de yansımıştır. Türklerin göçebe yaşam ve savaşçı ruhla ortaya koydukları ‘Orhun Kitabeleri’nde sözcüklerin yapısı ve en çok geçen sesler, o devrin yaşam koşullarının dilde hayat bulmasından başka bir şey değildir.

Taradığımız kaynakların birçoğunda Türk dilinin kökeninin İ.Ö. on beş binlere dayandığı ifade edilmektedir. Anadolu’daki bazı medeniyetlerin Ön Türkçe’den etkilendiği de ileri sürülen görüşlerdendir. Bizim meselemiz bu konuların derinine inip doğruluk payını ispatlayan düşüncelere yer vermek, savunmak ya da çürütmek değil; dünyanın büyük bir bölümüne yayılan genel Türk dilinin dil varlıklarına eğilmektir. Köklü bir tarihe sahip olan Türklerin dili de bu tarihi yaşantının izlerini taşır. Birçok kültür ve dilleriyle karşılaşan Türklerin dili de bu dillerden etkilenmiş ve söz konusu dilleri etkilemiştir.

Türk tarihine baktığımız zaman devlet işleyiş sisteminde, maliyede, orduda gördüğümüz muazzam düzen, Türk dilinde göz kamaştırıcı bir hal alır. Bu düzen ve işleyiş asla değiştirilemez, ilerleyemez bir düzen değil; dilin kendi öz kimliğinin bir yansımasıdır.

Türk dilindeki kurallılık onu ezber dili olmaktan çıkarmakta bir mantık dili haline getirmektedir. Tarihimize baktığımızda hiçbir güce, baskıya boyun eğmediğimizi

⁶ Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, TDK, Ankara, 1991, s 80

⁷ < http://www.kangar.org/index.htm/türk_bodun_kültürü.com/Kazakistan > (Erişim Tarihi: 10.04.2006).

ancak benliğimize uygun bulduğumuz durumlarda bilerek, isteyerek benimsediğimizi görürüz. Dilimizde de başka dillerden almak istediğimiz kelime ve unsurları dilimizin süzgecinden geçirdikten sonra Türk dil yapısına uygun hale getirerek aldığımız görülür.

Dil, toplumun karakteristik yapısını oluşturan en önemli öğelerden biridir. Toplumun dile bağlılığı, kendi ulusal bağlılığının ve diğer toplumlar arasındaki saygınlığının bir göstergesi olarak da kabul edilir. Tabii ki bu durum, toplumun diline sınıksız sarılması, sadece kendi diline kapanması ve bu bağlamda başka diller öğrenmemesi anlamına gelmez.

Çarlık Rusya'sından Sovyet Rusya'ya kadar geçen uzun bir dönemde siyasi, ekonomik, kültürel bağımlılık ve demografik ilişkiler nedeniyle Orta Asya'daki Türk halkları kendi yerel dillerinin dışında hatta belki öz dillerinden daha çok Rusça öğrenmişler, sosyal hayatlarında ve devlet teşkilatı içerisinde resmi makamlarda, eğitim-öğretim kurumlarında, bilimsel ve teknolojik alanlarda Rusça'yı kullanmışlar, kullanmak zorunda bırakılmışlardır.

Rusya'da İlminsky önderliğinde yapılan 'Ruslaştırma', 'böl ve yönet' çalışmaları ve daha birçok kültürel etmenler neticesinde, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin çoğunda insanlar iki dillidir. Bu, iki kültürün birbirlerinden etkilenmesi anlamına da gelmektedir. Tabii bu etkileniş hakim kültürden alt kültüre doğru, yayılcı bir seyir takip etmiştir. Ruslar, kendi dil ve kültürlerinin dışında yabancı bir dile, kültüre Orta Asya Türklerinden Rusça için bekledikleri tahammül ve anlayışı günümüzde kendi dillerine giren yabancı kelimelerin kullanılmasında gösterememişlerdir. Rusya'da çıkarılan bir yasayla Rusça'da karşılığı bulunan yabancı kelimelerin kullanılması yasaklanmıştır. "Bu kelimeleri kullanan kişilere para cezası ve 15 gün ile 2 ay arasında hapis cezası getiriliyor. Yasa örf, ırk, toplumsal tabaka, dini ve siyasi akidelere ters düşen kelimelerin kullanımını da yasaklıyor."⁸

Dil; bir toplumun diğer toplumlar, kültürler içerisindeki yerini belirlemenin yanında toplumun temeli olan insanın toplumdaki yerini belirleyen, içerisinde bulunduğu sosyal çevre ile uyumunu yönlendiren unsurlardan biridir ve hatta bu unsurların en başında gelir. Örneğin başarılı bir satıcı tatlı dili ile malını size satmayı başarabilir, politikacı güçlü bir hitabet ve etkili söz söyleme becerisiyle insanların

⁸ bkz. Doç. Dr. Hamid Tahir, (Çev. : Süleyman Sezer), "Dillerin Korunması"; *Türk Dili Dergisi*, Temmuz 2004, Sayı: 631, s. 60

güvenini kazanabilir. Kısacası toplumun her kesiminde, her meslek dalında duygu, düşünce ve isteklerini ileten kişi dil hakimiyeti ile başarıya ve sonuca ulaşır.

“Dil, toplum ve kültür arasındaki ilişkileri konu edinen dilbilimi dalı”⁹ olan sosyolengüistik, sosyal bir manevi varlık olan dil üzerine yaptığı çalışmalarla Türkiye’de Orta Türkçe döneminden Osmanlı Türkçe’sine kadar olan sosyolengüistik yapılanmaları, Çarlık Rusya’sından günümüz bağımsız Türk Cumhuriyetlerine kadar olan dil ve toplum arasındaki ilişkileri gözler önüne sermektedir.

Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin çok fazla görüldüğü Divan Edebiyatı döneminden sonra Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati edebi akımları ile birlikte Fransızca kelimeler; günümüzde bilimsel, teknolojik, kültürel etkileşimler ve globalleşme ile İngilizce, Türk diline girmiştir. Özellikle Osmanlıca’da Arapça ve Farsça’nın kelime hazinelerinden geçişlerden başka uzun ve anlaşılmaz terkipler, gramer unsurları, hatta cümle boyutunda değişiklikler görülmüştür. Bazen yeni kelime ihtiyacında Türkçe’nin işlek kelime yapım yollarını değil de Arapça ve Farsça’dan nakletmeyi tercih edenler olmuştur. Türkçe’nin gelişme ve ilerlemesine engel olan bu gelişmeler, Kurtuluş Mücadelesi’nden sonra birçok alanda gerçekleştirilen yenilik ve değişiklikler, dilde de kendini hissettirmiştir. Atatürk’ün önderliğinde gerçekleştirilen dilde sadeleşme çalışmaları ile uzun ve zahmetli bir dönem başlamıştır.

Yaşadığımız coğrafi bölgede durum bu şekilde gelişirken Orta Asya’daki Türk kökenli halklar da birçok değişiklik ve engellemelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum oldukça farklı lehçelerin (dillerin) oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Daha önceki sayfalarda belirttiğimiz Orta Asya Türklerini Ruslaştırma, birbirinden uzaklaştırma, farklı olan ağız özelliklerini temele alarak ayrı dil, ayrı millet anlayışını yayma faaliyetleri ile bugünkü Türk Cumhuriyetlerinde iki dilli insan profili, hatta ana diline yabancı nesiller oluşmuştur.

Bugün gelinen sosyal ve dilsel manzara Türkiye ve Orta Asya Türklerinin çağlar boyunca geçirdiği değişimi sosyolengüistik açıdan oldukça ilginç bir şekilde ifade etmektedir. Aslına bakarsak yaşayan varlık olan dilin coğrafi ve kültürel manada ilişkide olduğu dillerden etkilenmemesi gariptir. Fakat bu etkilenme dışarıdan gelen bir müdahaleyle değil, doğal seyri içerisinde olmalıdır.

⁹ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük*, TDK, C.2, Ankara , 1988, s. 1329

Genel Türk dili, konuşulduğu sahanın büyüklüğü düşünülürse değişime açık bir dildir diyebiliriz. Geniş bir coğrafi mekâna yayılan bütün dillerde gramer kuralları ve ses hususiyetleri çok çeşitli etmenlerle farklılaşmaya başlar. Bunun neticesinde lehçeler oluşmaya başlar. Türk boylarının dillerindeki yabancı dilin etkisini de siyasi beraberlik ve iç içe yaşamakla, dolayısıyla ekonomik ve siyasi yönden güçlü olanın kültürel bakımdan kendilerine tabi olan milletleri etkilemeleriyle açıklamak mümkündür.

Nasıl ki akraba olan diller zaman içerisinde coğrafi açıdan birbirlerinden ayrı düşer, dolayısıyla farklılaşırsa akraba olmayan diller de birbirleriyle olan sıkı ilişkileri, kültür alış-verişinde bulunmaları vesilesiyle birbirlerinden etkilenir ve ses, ek, kelime, tamlama yapıları, kelime grubu oluşturma şekilleri bakımlarından alış-verişlerde bulunurlar. Bu, bir nev’i ticarettir ve birlikte yaşamamanın tabii bir neticesidir. Tabii olmayan, sunî değişiklikler ve dışarıdan yapılan müdahalelerdir. Kimi dilciler, yaşayan bir varlık olan dilin dışarıdan bir müdahale ile değiştirilemeyeceği görüşündedir. Fakat dili kullananlar, insanlar; gelişir, değişir, etkilenir ve bilinçli ya da bilinçsiz olarak öğrenir. Tüm bunlar insanla sıkı ilişkiler içerisinde olan dilin dışarıdan gelen bir müdahale ile değişebileceğini gösterir. Fakat bu değişim, doğrudan doğruya ve hızla gerçekleşmez. Dışarıdan edilen müdahale siyasî, sosyal, kültürel, eğitim, ekonomik ve teknolojik alanlarda vücut bulur. Ayrıca bu müdahalenin her cihetten boyutu da araştırılması gereken konulardandır.

2. Lehçelerin Oluşumuna Dilsel Bir Bakış:

Dünyanın en ücra köşelerine kadar yayılmış olan Türk Dili’yle konuşan halklar üzerine yapılan araştırmalar, çok geniş bir ilmî çalışma dilimini oluşturur. Böyle olmasına rağmen Türk kökenli dil veya lehçelerin bir ve bütün olan genel Türk dilinden ayrılması, aynı sosyal tabakanın üyesi olan boylara ait ağızların lehçe konumuna yükselmesi, günümüz Türk lehçe ve şivelerinin tasnifi güç ve tartışmalı konulardandır. Bu konuda birçok yerli ve yabancı Türkoloğun başarılı tasnifleri bulunmaktadır. Fakat bu tasniflerin her anlamda yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Tasniflerde coğrafi, sosyal özellikler yanında dilsel farklılıklar da ayırt edici etkenler olarak alınmıştır. Bazı lehçelerde konuşma dili ile yazı dili arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca lehçelerin taşıdıkları ses özelliklerine göre, yabancı ve Türk dilbilimcilerin değerli tasnifleri olmuştur. Bu hususta Reşit Rahmeti Arat’ın tasnifine

yer vermeyi uygun bulduk. Prof. Dr. Ercilasun'un nakline göre; "Yakutça ve Çuvaşça'yı lehçe olarak kabul eden Arat, Çuvaşça'yı 'r' grubu; Yakutça'yı da 't' grubu olarak adlandırıyor. Örneğin 'adak' kelimesi, diğer lehçelerde ya d korunmuştur ya z'ye dönmüştür. Büyük bir ekseriyetle y'ye dönmüştür ama Yakutça'da t'ye dönmüştür; 'atah' olmuştur. Arat'a göre Türk lehçelerinde kademeli bir geçiş olmuştur. Bütün lehçe ve şiveler aynı zamanda birbirinden ayrılmamıştır. Lehçeler en eski dönemde, yazılı metinlerin olmadığı dönemde ayrılmışlardır. Arat, şiveleri ise 'd' grubu (Sayan, bugünkü adıyla Tuva grubu), 'z' grubu (Abakan, bugünkü adıyla Hakas grubu) olarak ayırmıştır. Ayrıca Sarı Uygurlar var, bugünkü Çin'de d'yi z yapanlar. Kuzey Türklerini 'Tav' grubu olarak adlandırmış. Ayrıca 'Taglı' grubu olarak Tom. Doğu Türkçesi olarak -Şark kelimesini kullanıyor- 'taglık' grubu yani sondaki g k'ya dönmüştür, tonsuzlaşmıştır. Baştaki t de korunmuştur; g de korunmuştur, v'ye dönmemiştir. Bir de 'dağlı' grubu (Cenup, yani Güney)."¹⁰

Reşit Rahmeti Arat'ın fonetik açıdan yaptığı tasnifi şu şekilde maddeleyebiliriz:

Lehçe grupları;

1. r grubu (Çuvaş)
2. t grubu (Yakut)

Şive grupları;

1. d grubu (Sayan)
2. z grubu (Abakan)
3. tav grubu (Kuzey)
4. taglı grubu (Tom)
5. taglık grubu (Doğu)
6. dağlı grubu (Güney)

"Afrika'nın kuzey-doğu bölgesi ile Avrupa Türkiyesinden ve Rusya'nın güney-doğusundan Sibiry'a'nın güneyine ve Gobi çölünün içerlerine kadar Türkçe konuşan kavimler yaşamaktadır. (Wilhelm Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens I, 1866, s. XII-XIII)"¹¹ İşte bu kadar geniş bir ilmî çalışma alanı içerisinde, lehçelerle ilgili bilgi ve fikirlere genel hatlarıyla ve konumuz sınırları dahilinde yer vermeye çalışacağız.

¹⁰ Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ, 2. Baskı, Ankara 1997, s. 74-75

¹¹ Ahmet Temir, a.g.e., s. 74

İlk olarak, inceleyeceğimiz lehçeler arasında yer alan Özbek Türkçesi'nin oluşumunda değerli çalışmaları bulunan Abdurauf Fıtrat'ın fikirlerine değinmek istiyoruz: “Fıtrat Özbek Türkçesinin yazılmış ilk grameri sayılan *Sarf* adlı şekilbilgisi (yani morfoloji) eserinin "Tilimizniñ Tarihî Aqımı" (yani Dilimizin Tarihî Akımı) adlı giriş bölümünde, modern Özbek yazı dilinin geçmiş edebî mirasını şöyle ifade ediyor:

‘Hakânî Türkçesi’nde kabile şivelerinin üstünde duran edebîlik durumu var. Divânü-lügati't-Türk'ü yazan Kaşgarlı Mahmud bu şiveye Hakânî Türkçesi dediği gibi, ara sıra yalnız Türkçe de diyor. Bu durumu biz Çağatay Türkçesinde de görürüz. Çağatayca, Orta Asya'da yaşayan Türk kabilelerinin şivelerinin hepsinden yukarda duran edebî, resmî kabileler arası bir dildir. Nevâyî gibi Çağatay şairleri kendilerinin bu edebî şivelerine sadece Türkçe adını vermişler.”¹²

Fıtrat'ın kabile şiveleri olarak değerlendirdiği, Nevâî'nin sadece Türkçe dediği bu şiveler nasıl oldu da lehçe, günümüzde ise “dil” olarak kabul görmeye başladı.

Dilerseniz bu sorunun cevabını değerli Türkologların konuyla ilgili fikirlerine de baş vurarak araştıralım.

Ercilasun'a göre Türkler, “XIII. Yüzyılda Cengiz'in ortaya çıkması, onun ve çocuklarının Türkistan'da kalmış olan aşağı yukarı bütün Oğuz Türklerini Azerbaycan ve Anadolu'ya sürmesi, bu ülkeleri artık geri dönülmez şekilde Türk vatanı haline getirmiştir. Böylece Türk yazı dilinin kullanıldığı Türkistan sahasından çok uzakta, yeni bir coğrafyada ve yeni siyasî kuruluşlar içinde büyük bir Türk kitlesi teşekkül etmiş oldu. Bu kitle XIII. Yüzyılda yeni bir edebî dil meydana getirir. Orta Asya Türk edebî dilini kullanmamalarının sebebi ise, Azerbaycan ve Anadolu'da bu dille hitap edecekleri bir kitle bulunmamasıdır. Ancak, hem bildikleri bu edebi dil geleneğinden faydalandılar hem de bu kitlenin ağzını kullandılar.”¹³

Türk dili XIII. yüzyıla kadar olan dönemde tek bir koldan devam ederken, daha doğrusu tek bir yazı dili halinde yaşayıp giderken yukarıda bahsedilen ve bundan sonra bahsedilecek olan sebeplerle kollara ayrılmıştır.

Ercilasun bir başka çalışmasında da şöyle der:“Türklerin Anadolu'daki sosyo-politik etkinliği özellikle 13. yüzyılda artmaya başlamasından sonra burada ortaya çıkan

¹² Ahmet Bican Ercilasun, “Dilimizin Adı”; III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 23-27 Eylül 1996 <<http://www.turkiye.net/sota/tdkkon.html>> (Erişim Tarihi: 14.08.2006).

¹³ Ahmet Bican Ercilasun, “Türk Dilinin Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Türk Kültürü Dergisi*, Ocak 1990, Sayı: 321, s.8

yazı dili Orta Asya ve Volga-Ural bölgelerindeki Doğu Türkçesi yazı dili geleneğinden koparak ayrı ve bağımsız bir yazı dili olarak gelişmeye başladı ve bu edebî dilde elbette Anadolu'daki Oğuz Türkçesi ağzlarının yani konuşma dilinin özellikleri etkin rol oynadı. Böylece, 13. yüzyıla kadar Türk boylarının birbirinden farklı konuşma dillerinin üzerinde ortak bir yazı dili durumunda olan ortak Türk yazı dili, Anadolu'daki bu gelişmeyle 'Doğu Yazı Dili' ve 'Batı Yazı Dili' olarak ikiye parçalandı. Eğer Osmanlı Devletindeki resmî yazı dili, Anadolu'daki Oğuz konuşma dili özelliklerine değil de, Orta Asyadan gelen Ortak Türk Yazı Dili geleneğine dayanarak sürseydi, Türk yazı dilinin tarihî gelişimi elbette başka bir boyutta olacaktı. Anadolu'daki yeni yazı dili de daha sonraları, özellikle 18. yüzyılda birbirinden oldukça farklı iki yazı dili, yani biri Osmanlı devletindeki Türkiye Türkçesi ile öbürü Azerbaycan'daki hanlıklarda gelişen Azerice yazı dili olarak ayrılmaya başlar. Bunda elbette İran'daki Safavîler Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasî çekişmelerle uzun savaşlar ve Kuzey Azerbaycan'daki küçük hanlıklardaki sosyo-politik gelişmeler etkin olmuştur.

Orta Asya'daki aydınlar Çar müstemlekeçiliğinden kurtularak Sovyet rejiminden önce orada arzu ettikleri bir Türkistan devletini kurabilselerdi, kısa bir süre içinde bir Türkistan Türkçesi veya bir Türkistan Türk yazı dili ortaya çıkmış olur ve bunun sonucunda bugünkü Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca, Özbekçe ve Türkmence bu Türkistan Türk yazı dilinin birer ağızı durumunda kalırdı. Yani Orta Asyada tek ve güçlü bir Türkistan devletinin var olması, bizim bugünkü Türkoloji bilgilerimizi altüst etmeye yeterli olurdu. Nitekim, 1920'lerde Orta Asyadan politik sebeplerden dolayı yurt dışına çıkarak Afganistan, Türkiye ve Batı Avrupa ülkelerine giden Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen aydınları Paris, Berlin ve Münih şehirlerinde çıkardıkları 1929 ile 1990 yılları arasındaki yayınlarında Türkistan Türkçesi veya kısaca "Orta Til" denilen bir yazı dili kullandılar. Bu Türkistan Türkçesi bir devlet dili düzeyine çıkamadığı için o dil malzemesi bugün bizim elimizde yalnız Avrupadaki Türkistanlı göçmenlerin yazı dili, yani "bir göçmen yazı dili" olarak bulunuyor"¹⁴

Tarihî olayların seyri bugünkünden çok daha farklı olsaydı elbette genel Türk dili ile ilgili konuşulacak konular da farklı bir mecra izlerdi. Ancak halihazırda var olan gerçekler, Türk dili ve tarihi adına çalışanları lehçeler ve onun oluşum safhalarını incelemeye itmiştir.

¹⁴ Ahmet Bican Ercilasun, "Dilimizin Adı"; III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 23-27 Eylül 1996 <<http://www.turkiye.net/sota/tdkkon.html>> (Erişim Tarihi: 14.08.2006).

Dilcilerin genel Türk dilinin kollara ayrılma tarihini XIII. Yüzyıl olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Timur baskısı, Rus istilâsı ve kuraklık, açlık, bulaşıcı hastalık gibi sosyal etkenler neticesinde yaşanan büyük kavimler göçü ile birlikte Orta Asya Türklerinin yaşam şekillerinde meydana gelen değişiklikler dilde de görülmüştür. Dilde ve kültürde hasıl olan değişimlerin coğrafi mekan ile çok yakın ilişkide olduğu düşüncesindeyiz.

Tahsin Banguoğlu'nun "Orta Oğuzca" olarak adlandırdığı Eski Osmanlıca'nın kaynağı olarak kabul edilen XIII.-XIV. Yüzyıl Oğuzca'sını " tek tük kelime ve kısa metin halinde, başlıca Kaşgarî'nin Divan'ında buluyoruz. Bu dönemde Oğuz, Kıpçak ve Karluk lehçeleri belirginleşir ve birbirlerine etki eder. Bu dönemde bazı eserlerin dili Doğu ve Batı Türkçesi'nin hususiyetlerini birlikte barındırır. Ayrıca Memluk Kıpçakçası'nda Oğuzca unsurların bulunması bu görüşü kuvvetlendirmektedir."¹⁵

Dillerin değişikliğe uğraması zannedildiği kadar hızlı olmamaktadır. Geçiş dönemi eserlerinde ağız farklılıklarına dayanan unsurlar yazılı eserlerde bir arada yer almaktadır.

Türk kavimlerinin ağız özelliklerine dayanan farklılıkların lehçe konumuna yükselmesi ve yazılı edebî geleneklerinin oluşması her Türk kavminde aynı zamanda gerçekleşmemiştir. Örneğin Türkmenler XVIII. yüzyıla kadar Türkistan'da yazı dili olan Çağatay Türkçesi ile yazmışlardır. Çağdaş bir yazı dili olarak gelişmesi Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinden daha geç olmuştur. Türkmenler yedi urugdan meydana gelmişlerdir: Teke, Yomud, Göklen, Ersarı, Salur, Sarık, Çavdar. Bu uruglar kendi içlerinde alt bölümlere, bu alt bölümler de daha küçük birimlere ayrılırlar. Yazı dili olarak Yomud ağızı esas alınmıştır. 1950-1960 yılları arasında Türkmen Türkçesinin ağızları ile ilgili çalışmalar yapılır.¹⁶

İncelememiz içerisinde yer alan bir diğer Türk kavmi de 'Kazaklardır'. Diğer Türk lehçelerinden oldukça farklı bir seyir izleyen Kazak Türkçesi geniş bozkır hayatının, uzak coğrafi mekânın etkisiyle en yakın temaslarda bulunduğu, hatta Rusların ve diğer batılı halkların "Kırgız" veya "Kırgız-Kaysak" diye adlandırdığı Kırgız halkının dilinden ve edebî geleneğinden bile farklılaşmaya başlamıştır. "Türlü istidat ve temayüller ve aynı zamanda farklı tarihî gelişmeler yüzünden, Kazak ve Kırgız gibi iki

¹⁵ Bilgehan Atsız Gökdağ, *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-füller*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üni., Kayseri, 1993, s. 8

¹⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 15-16

kardeş boyun halk edebiyatı farklı karakter göstermektedir. ...Kazaklarda başlıca lirik şiir geliştiği halde, Kırgızlarda epik (destanî) şiir üstünlük kazanmış, o derecede ki, halk icadının bütün diğer şekillerini, nesir tarzındaki masal ve hikaye türlerini tamamiyle yutmuştur.”¹⁷

Dil ve edebî anlayış bakımlarından ortaya çıkan ve belirtilmesi gereken ilginç bir nokta vardır: Çağatay yazı geleneğinin en önemli temsilcisi olan “günümüz Özbekçesinin standart konuşma dili ile Özbekistan'daki ağız gruplarının büyük çoğunluğunda genel Türk dilindeki normal "a" ünlüsü varken, yazı dilinde bu "a" ünlü fonemi çoğunlukla Kiril alfabesindeki "o" harfiyle yazılmakta ve Türkologların bir bölümü bunu Özbekçede "a" ünlüsünün dudaksıllaşması diye yanlış yorumlamaktalar. Aynı şekilde, birçok yabancı Türkolog ile Türkiye'deki bazı dilciler bugünkü Özbek Kiril alfabesinde ı, ö, ü ünlüleri için ayrı harfler olmadığından, çağdaş Özbek yazı dili ve standart konuşma dilinde bu fonemlerin kaybolmuş oldukları gibi yanlış kanıya varıyorlar ve bunu da Özbeklerin dilinin Farsça dili etkisiyle genel Türkçedeki ünlü uyumunu kaybetmiş olduğu ile açıklıyorlar. Özbekçeye Stalin'in tamamen politik sebeplere dayanan buyruğuyla Rus dilcileri tarafından ilki 1934 ve ikincisi 1938'de uygulanan yanlış ve eksik alfabe böyle yanlış görünüm vermektedir. Halbuki, ta 1920'lerde büyük Özbek dilcisi Fıtrat ve nihayet 1980'lerden itibaren yayınlanan Özbek Edebî Dili gramer kitapları ve telaffuz sözlüklerinde Özbekçe yazı dili ve standart konuşma dilinde genel Türkçenin 9 ünlüsü, yani a, açık e ile kapalı e (é), ı ile i, o ile ö, u ile ü fonemlerinin var olduğu ısrarla belirtilmiştir”¹⁸

Türklerin İslamiyet ve Araplarla yakın temaslar içerisinde bulunmaları kültürel değişikliklerin yanında dilsel değişiklikleri de getirmiş oldu. Ayrıca kısaca değinmeye çalıştığımız farklılıklarla bu değişim ve uzaklaşmalar iyice belirginleşmeye başladı.

Lehçeler üzerine pek çok Rus Türkoloğu tarafından yapılan araştırma çalışmalarında, söz konusu lehçelerin Eski Türkçe ile olan ilişkilerine gerektiği kadar değinilmediğini görmekteyiz. Oysa ki, merak edilen pek çok etimolojik ve gramatik sorunlar, Eski Türkçe devrinin dil özellikleriyle açıklığa kavuşturulabilir. Eski Türkçe, lehçelerle ilgisi olmayan ölü bir dil değil; bugünkü Orta Asya Türk lehçelerinin menba'idır. Genel ve tek Türk dilinin bir devresini teşkil eden Eski Türkçe devresi ile

¹⁷ Ahmet Temir, a.g.e., s.83

¹⁸ Ahmet Bican Ercilasun, “Dilimizin Adı”; III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 23-27 Eylül 1996 <<http://www.turkiye.net/sota/tdkkon.html>> (Erişim Tarihi: 14.08.2006).

“Çağatay, Oğuz, Kıpçak, Harezmi, Hakaniye, Uygur” gibi yazı dilli lehçeler incelememiz dahilinde olan Türk lehçelerinin teşekkülünü bina etmiştir. Örneğin; Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi aynı kolun mensubu olmalarından dolayı birbirlerine çok yakındır.

Lehçelerin teşekkülünde sosyal ve kültürel hayatta meydana gelen olaylar en fazla etkili olan unsurlardır. Bu yüzden, çalışmamızın bu bölümünden itibaren Orta Asya Türk camiasının yaşadığı olaylara tarihî bir gözle bakmak niyetindeyiz.

3. Türk Cumhuriyetlerinin ve Lehçelerinin Ortaya Çıkışının Tarihsel Bir Değerlendirmesi:

Kaşgarlı Mahmud büyük eserinde ‘Türkler aslında 20 kabiledirler ve her kabilenin de çok sayıda dalları vardır ki, onların sayısını ancak Allah bilir’ der. Gerçekten de boylar halinde yaşayan, göçebe bir hayat süren Türklerde ortak yaşam, birlikte hareket etme bilinci çok gelişmiştir. Kabile anlayışı göçebe yaşam için vazgeçilmez bir unsurdur. Beraberliklerini devam ettirme, farklı kültürlerle karşılaştıklarında yok olmama hep bu boy anlayışı ile mümkün olmaktadır. Boy üyeleri birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılayan gerçek bir aile gibidir. Boy üyelerinin birbirine ve boylarına bağlılığı onların diğer Türk boylarından siyasî, coğrafi, sosyal ve dilsel anlamda uzaklaşmalarına sebep olmuştur.

Orta Asya tarihi açısından önemli bir mevkide bulunan Kazan Hanlığından başlayarak tarihî gelişmelere kronolojik bir sıradan ziyade konu için can alıcı noktalara değinerek, sosyal hayattan ve tek tek birey hayatlarından örnekler vererek açıklamaya çalışacağız.

Türk dünyası tarihinde temel taşlardan birini oluşturan Kazan Hanlığı’nın parçalanarak Rusların eline geçmesi neticesinde Osmanlı ile Ruslar ilk olarak karşı karşıya kalmıştır. Kazan’ın Rusların eline geçmesinden sonra Osmanlı Devleti tarafından birtakım çalışmalar yapılsa da o sıralar yapılan Kıbrıs seferleri ve başka sebepler nedeniyle başarısızlığa uğranmış; ticari ve siyasi yenilgiler alınmıştır.

“Altın Ordu Hanlarından Canıbek’ in 1357’de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış arasında 1391 ve 1395’lerde cereyan eden

savaşlar neticesinde zayıf düşen Kıpçak ilinde, "Kazan Hanlığı", "Astrahan Hanlığı", "Kırım Hanlığı", "Sibir Hanlığı" gibi küçük Türk devletleri meydana geldi."¹⁹

“Kazan Hanlığı, eski Altın Ordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, İdil (Volga) veya Kama Bulgarları ülkesinde 1437’de kurulmuştur.”²⁰

Abdullah Battal-Taymas tarafından yazılan *Kazan Türkleri* adlı kitapta Kazan Türklerinin tarihi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu eserin başında Rus istilasından önce bir Türk yurdu olan Kazan bölgesinden bahsedildikten sonra ‘Khazar Türkleri-İdil Bulgarları-Kıpçak-Komon Türkleri arasında yaşanan yakın münasebetlerle ilgili olarak “o zamanlarda devlet sınırlarının belirli olmaması, ahlak ve adetlerin müşterekliği, dillerin, hayat tarzlarının benzerliği, tabiatıyla, bu Türk zümrelerinin birbiriyle kolayca karışık-kaynaşmalarına büyük yardım etmiştir”²¹ denmektedir. Asıl konumuzu teşkil eden günümüz Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nin ‘böl ve yönet’ siyasetiyle teşekkül edildiğini, birbirleriyle dahi irtibatlarının kesildiğini düşünürsek Türk Dili kökenli dillerin (veya lehçelerin) oluşum süreçlerini anlamamız daha da kolaylaşır. Coğrafi, etnik, sosyal ve yöresel nüanslar belirginlik kazandıkça büyük farklılıkların yani cumhuriyetlerin, lehçelerin, bayrakların meydana gelmesi muhtemel olmuştur.

Yine aynı eserde yer alan bir bilgiye göre Türkoloji’de en önemli çalışmalara imza atan Wilhelm RADLOFF’un, “Komon dilinin eski bir belgesi olan CODEX COMANĪCUS’ taki Komonca kelimeleri fonetik bakımdan inceledikten sonra ‘Komon dilinin en fazla benzediği Türk diyalekleri İdil diyalekleridir... Kodeks gereçleri açıkça gösteriyor ki, İdil Boyu Türklerinin diyaleği 500 yıldan beri fonotik bakımdan pek az değişikliğe uğramıştır”²² dediği belirtilmiştir. Burada W. Radloff ’un tesbiti dikkat çekicidir. İdil Boyu Türklerinin diyalekleri 500 yıl boyunca pek fazla değişmemiştir denmekteyken birbirlerine kültürel ve coğrafi yakınlıkları olan Orta Asya Cumhuriyetlerinin ağız özellikleri nasıl oluyor da bugün lehçeden de öte ayrı bir dil olarak kabul edilir bir hal alıyor? Bu sorunun cevabını, dil ve edebiyatla yakın ilişkiler içerisinde olan tarih bilimi ile kişisel ve toplumsal olayların yorum ve etkilerini uğraş alanı olarak seçen psikolojiden yararlanarak bulmaya çalıştık.

¹⁹ Kazan Hanlığı < http://www.ozturkler.com/Türk_Dünyası/Türk_Beylik_ve_Hanlıkları/Kazan_Hanlığı> (Erişim Tarihi: 09.01.2006).

²⁰ Kazan Hanlığı < http://www.ozturkler.com/Türk_Dünyası/Türk_Beylik_ve_Hanlıkları/Kazan_Hanlığı

²¹ Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966 s.17

²² Abdullah Battal-Taymas, a.g.e., s.18

Orta Asya Türk dünyası, Altın Ordu ve Timur İmparatorluklarının çöküşünden sonra küçük küçük boyların meydana getirdiği hanlıklara ayrılır ve gerek bu hanlıkların içerisinde gerekse hanlıklar arasında dağılan siyasi birlik uzun yıllar boyunca tekrar kurulamaz. Orta Asya’da Rus ilerleyişinin başladığı devirlerde böylesine bir siyasî tablo hiç de iç açıcı olmamıştır. Binbaşı Dandaville önderliğinde başlatılan iskân siyaseti ile bu bölgelerde geniş çapta Rus hakimiyeti görülmeye başlanmıştır. Toplumların tarihinde her zaman için vaz geçilmez bir unsur olan siyasi birlik, kültürel ve iktisadi gelişme, bu dönemde daha da önem kazanmıştır. Siyasi birlik ve güvenliğin olmadığı zamanlarda toplumlar, kabileler-boylar kendi içlerine kapanmaya ve kültürel aktarım ve gelişmeden uzaklaşmaya başlar.

“Siyasi istikrarın kaybolması ve eski ticaret yollarının güvenliğinin olmaması, İpek Yolu ticaretinin kuzey Sibiry’a kaymasına ve Rusların eline geçmesine yol açar. Çin-Avrupa ticaret yolu üzerindeki Sengin ve hareketli Hotan, Kaşgar, Örgenç, Semerkant ve Herat gibi şehirler sönmeye başlar. Aynı yüzyılda, Avrupa-Hint ve Çin ticaretinin bir başka yolu da güneyde, denizden açılmıştır ve bu gelişmeler Orta asya bölgesinin canlılığını büyük ölçüde kösteklemektedir. Özellikle Özbek hanları, Sibirya’nın kolları üzerinde kanallar açarak sulu tarımı geliştirmeye çalışırlar; tarikat uluları halkı tarım yapmaya teşvik ederler. Ancak bütün hanlıklarda ülkenin hanedan üyeleri arasında bölüşülmesi geleneği ve bağlı olarak Orta Asya’nın parçalanması devam eder. Gittikçe artan yoksulluk, yağma, çapulculuk ve esir ticaretini getirir. Her türlü kültürel geçişkenlik ve canlılık da kendi içine kapanır; geniş bir İslam camiası üzerine dayanan kültür hayatı, lokalize olmuş kapalı çevrelere dönüşür.

İdil-Yayık havzasında, Kıpçak sahasında nüfus azalması görülür. Osmanlı hakimiyet sahasındaki Kırım çevresine yahut Seyhun-Ceyhun çevresine geçerler. Bu gelişmeler kültürel bir canlanmaya imkan tanımaz. Kuzeye kayan ticaret yolunda Avrupa malları yine Ruslar’ın elinden Orta Asya’ya girmeye başlar ve buralarda yerli bir sanayinin doğuşuna imkan tanımaz.”²³

Rus hakimiyeti ile birlikte, bahsettiğimiz sebeplerden dolayı kendi içine kapanan Türk topluluklarının çok önceleri kaybettikleri siyasî birlik ve hakimiyetin yanında kültürel ve sosyal mânâda bazı değişiklikler ve etkilenmeler görülmeye başlanmıştır.

²³ Nevzat Köseoğlu, “Orta Asya Türk Topluluklarının Milli Meselesi”; *Türkiye Dışındaki Türk Topluluklarının Milli, Manevi ve Siyasi Meseleleri*, Türkiye Diy. Vakfı Yay., Ank. 1994, s.136-137

Köklü bir kültüre sahip olan Ruslardan ve dolayısıyla batıdan yeni kültürel tesirler girmeye başlar. Bu dönemlerden itibaren, bütün Orta Asya ve Kıpçak sahasının ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi'nden ayrılma ve ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri kurma eğilimleri ile bugünkü lehçeler için temel ve hazırlayıcı unsurlar tamamlanmış olur. O zamana kadar Türkçe'nin, Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi olmak üzere iki yazı dili vardır ve bu iki yazı dili birbirinden haberdardır. Bu aşamadan itibaren Orta Asya'da yeni ve bambaşka bir sürece girilmiştir. Çağatay edebi dili, ağız özelliklerine bağlı olarak bugün Türkmençe, Özbekçe, Uygurca, Kazakça ve Kırgızca diye adlandırdığımız kollara ayrılır. Ruslar; bu gelişmeleri sistemli bir şekilde, hazırlayıcı unsurları gün ışığına çıkartarak ve farklılıkları destekleyerek yönlendirirler.

Birlik ve siyasi önderlik arzusunu yitirmiş olan Türkler, bazı Türkologların da ifade ettikleri gibi devlet ve hakimiyet heyecanlarını yitirmişlerdir. Zaman zaman din kaynaklı bazı küçük direnişler çıksa da bunlar, parçalanmış olan toplulukların sistemsiz ayaklanmaları olmaktan öteye geçememiştir. Bu, kişisel ve küçük çapta olan ayaklanmalardan birkaçına çalışmamızın ilerleyen kısmında genel olarak değineceğiz.

Türkler arasındaki boy şuuru ve dayanışması işgale karşı yapılan direnişlerin bir diğer kaynağı olur. Türklerin Ruslardan ayrı ve uzak kalmasına vesile olan bu boy şuuru aynı zamanda da Türk boylarının tek bir çatı altında birleşmesine, siyasî teşekküllerini tamamlamasına engel olmuş ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Orta Asya Türk dilinin ağız özelliklerinin belirginleşmesine temel teşkil etmiştir kanaatindeyiz.

Orta Asya Türklerinin Kazak, Türkmen, Azeri, Kırgız, Özbek, Tatar, Çuvaş, Yakut; Nogay, Başkurt şeklinde ayrılmasını, Türk lehçelerinin ortaya çıkmasını, Türkiye Türklerinden uzaklaşmasını bu kadar sınırlı ve genel bilgilerle, sığ düşüncelerle açıklamak mümkün değildir. Belirtmeliyiz ki “eskiden bu diyalektlere daha çok Türk-Tatar diyalektleri(veya dilleri) adı veriliyordu.”²⁴ Yüzyıllar boyu devam eden, çeşitli sosyo-kültürel dinamiklerin sebebiyet verdiği uzun ve sancılı bir sürecin oluşumunu, dönemin şartlarını göz önüne alarak olaylar ve kişiler etrafında açıklamaya çalışmak, konuya tam manasıyla hakim olmak ve sağlam temeller üzerine oturmuş, objektif fikirler ortaya koyabilmek açısından önem taşımaktadır.

Bu sebeple büyük şarkiyatçı N. F. Katanov' un hayatından bazı kesitleri vermenin konumuz açısından gerekli olduğu düşüncesindeyiz. Nikolay F. Katanov;

²⁴ Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, I. Yabancı Türkologlar; TDK, Ankara, 1998 s. 1

Kazan Üniversitesi profesörü, karşılaştırmalı dilbilimi doktoru, doğu dil, tarih ve kültüründe söz sahibidir. Hakas halkının içinden çıkmıştır. Daha sonra yazdığı otobiyografik çalışmasında; “babam Sagay kabilesinden, annem ise Kaş kabilesinden bir Tatar’dı”²⁵ demiştir. Kendisinin de ifade ettiği gibi o bir doğuludur.

O zamanlar (1800’lü yılların ikinci yarısı); Yenisey bozkırlarında göçebe olarak yaşayan halklara (Tatar, Hakas, Kırgız, Başkırt...) genel olarak ‘doğulular’ denmekteydi. Bu ifadede ‘diğerlerinden farklı olma, normalden farklı olma, sosyal ve medenî hayatta geri olma’ manası çok açık bir şekilde sezilmektedir. Yine ‘doğulular’ olarak kaba ve genel manada ifade edilen halklar, Sibiryalılar da Rusların yoğun olarak yaşadıkları bölgeye ‘Rusya’ demektedirler. Ülkenin Rusların yaşadığı batıya, Avrupa’ya daha yakın olan kısmı ‘Rusya, Avrupa’ olarak adlandırılırken Sibirya halklarının, Yenisey yöresine yerleşen Türklerin yaşadığı bölüm ‘doğu’; buraların halkları da ‘doğulular’ olarak nitelenmekteydi. Bu iki ifadenin ortaya çıkışında ülkenin coğrafi konumuna, insanların yerleşim şekillerine göre yapılan bir ayırmadan fazla, Türk halklarının yaşayış, kültür, din, bayram, ölüm- doğum- düğün törenleri; dini inanç ve ibadetleri, tüm bu ritüellerin iletişimdeki ifadesi olan dilleri etmen olmuştur. Ülkede yerleşik olan iki farklı kutup – bölgenin varlığı dikkatleri çekmektedir. Zamanla Rus istilasının büyüklüğü, kültürel, idari, ekonomik güçlerin tamamına yakın bir bölümünün Rusların eline geçmesine sebep olmuştur. Bu noktadan itibaren Rus – Türk halkları arasında kelime olarak da ifadesini bulan bu ayırım Rusların bilinçli, metodolojik ve başarılı çalışmaları ve Türk halkları arasındaki boy, mekan, yaşam koşulları neticesinde ortaya çıkan farklılıkların birleşmesi ile birlikte ana yurt Orta Asya Türklerinin birbirleri arasında görülmeye başlamış, günümüzde ayrı devlet, ayrı dil, ayrı bayrak, ayrı yönetim olarak, tam da Rusların amaçladığı gibi, farklı Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bütün ve büyük bir devlettense küçük, oluşumlarını tam manasıyla tamamlamamış devletçikleri idare etmek çok daha kolaydır.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Türk lehçelerinden Özbek, Kazak, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinin gramer yapısını karşılaştırarak açıklamaya, anlamaya imkan verecek olan ‘sıfat-fiilleri’ incelemeye geçmeden önce Türk lehçelerinin ve onları konuşan halkların oluşum süreçlerini, birbirlerinden farklılaşma noktalarını incelemenin gramer yapılarını incelerken anlamaya dolaylı yoldan da olsa yardımcı olur düşüncesindeyiz. Çalışmamızı birkaç Türk lehçesini baz alarak karşılaştırmalı bir sistemle ele alma düşüncemizin altında bu sebepler yatmaktadır.

²⁵ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), *Nikolay Fedoroviç KATONOV*; TDK, Ankara, 1998, s.7

Türkî Cumhuriyetlerin tarihlerini, dillerinin gramer yapılarını, büyük şahsiyetlerinin hayat ve eserlerini inceleyen her çalışmanın bu ayırım süreçlerini irdelemesinin, neden ve nasıl sorularını sürekli sormasının çalışmanın Türk ilim tarihine yapacağı katkı bakımından önemi büyüktür. Böylelikle tarih yazıcılığından çok, tarih yorumlayıcı kimliğine ulaşırız. Türk lehçelerinin ortaya çıkış sebep ve koşulları ileride ortak dil çalışmalarına veya dilsel ve kültürel yakınlığa kaynak teşkil eder kanaatini taşımaktayız.

Daha önce de değindiğimiz büyük şarkiyatçı N. F. Katanov, “Peterburg’ta “Sibirya halklarının eğitim ve öğretim toplantılarında konuşan, Sibiryalıların yardımlaşma derneklerinin aktif bir katılımcısıdır.”²⁶

Politikadan uzak kalarak tam anlamıyla bir bilim adamı olmuştur. Çalışmalarını doğu dillerini, yaşamlarını araştırmak hususunda geliştirmiştir. Tuva ve Tofa dillerinin Uygurca’nın araştırılmasında büyük katkıları vardır. Politikadan uzak kalmasında kişisel tercih, maddi gelir elde etme, önemli görevlerde bulunma isteği dışında sosyal bir zorunluluk yer almıştır. Daha öğrencilik yıllarında kendisinin de içinden geldiği, çocukluğunu geçirdiği ‘doğu’luların dillerine yönelen, Sibirya halklarının eğitim / öğretim konularına eğilen bir kişi olmuştur.

“Fakat ‘doğulu’ bir öğrencinin bu aktivitesi polis güçlerinin iyice dikkatini çekmiştir. “Vostoçnoe Obozrenie” de yer alan “Zameçatelnoe SelskoeUçilişçe” adlı makalenin yayın tarihine dikkat ediniz: 28 Mayıs 1887. Bu olaydan birkaç ay sonra ise öğrenci N. F. Katanov’un sicilinde polisin isteği üzerine kendi eliyle yazdığı doküman yer alır: “Aşağıda imzası bulunan ben 26 Ağustos 1887’de İmparatorluk Sank-Peterburg Üniversitesi öğrencisi olduğum süre içinde sadece herhangi bir gizli topluluğa değil, aynı zamanda herhangi bir durumda başkanlığın izni olmaksızın yasal derneklere de girmeyeceğim, para toplama işine de katılmayacağım konusunda taahhütname veriyorum; bu vaadin tarafımdan yıkımı halinde üniversiteden hemen çıkarılacağım ve para toplama durumunda tarafıma verilmiş her türlü hakkı kaybedeceğim.”²⁷

İnsanların araştırmaya, öğrenmeye, bilgi birikimini arttırmaya yönlendirilmesi amacıyla gerekli bilgi, belge ve metotların öğretildiği bir yüksek öğretim kurumunda bu tür kısıtlama, baskı ve korkutarak caydırma faaliyetlerinin Türk ilim adamlarının

²⁶ İrina Kokova, a.g.e.(dipnot 23), s. 19

²⁷ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e., s.19

çalışmalarını, Türk dil ve kültürünün değil gelişmesi devamını bile ne ölçüde kısıtladığını göstermesi bakımından dikkate şayan bir örnektir.

Katanov'un daha sonraki sicilinde “üniversite içinde her konuda ihtiyatlı davrandığı belirtilmiştir.”²⁸

“Bu durum da dikkat çekicidir. Peterburg'ta yaşayan Katanov birkaç kez daire değiştirmiş, her yerde de polis kayıtlarına ‘çalışarak kazandığı paralarla yaşadı’ olarak işlenmiştir. Bu durum iktidarın yüksek öğrenim kurumunda yer alan bir ‘doğulu’yu da dikkatle gözlem altında tuttuğunu ortaya koymaktadır.”²⁹

Türk ilim adamları, şair ve edipleri hakkında Sovyet yönetiminin hüküm sürdüğü yıllar boyunca binlerce sayfa yazı hazırlanmıştır. Bunların çoğu aleyhlerinde olan yazılardır. Bağımsızlık sonrasında ise katledilen, tanınamayan, karalanan insanları anlamaya, araştırmaya çalışan yüksek lisans, doktora çalışmaları, makaleler ve kitaplar oluşmaya başlamıştır.

“M. Gorki edebiyatla ilgili düşüncelerinde şöyle yazmıştır: “Doğuluların ‘izlenmesi’ XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlangıcından itibaren Rus tarihinin utanç verici sayfalarını oluşturmuştur.” Bu izlenmenin oluşumlarından biri Kazan’ da 1907 yılının başlangıcından itibaren Yayın İşleri Geçici Komitesinin kurulmasıdır.”³⁰

Böyle bir sansür kurumunun kurulması için Kazan’ ın seçilmesinin çok makul sebepleri vardır: Ülkenin kitap yayın merkezlerinden en büyüklerinden birinin Kazan olması, burada çoğunlukla Tatar yazarlarının kitaplarının basılması ve ülkede devrim yanlılarının çoğalması bu sebeplerden birkaçı olarak sayılabilir.

Tüm bu olaylar Rus camiasının ‘doğuluların’ içinden çıkan birinin politikayla uğraşmasından yani onları yönlendirecek, bir ve beraber hareket etmesini sağlayacak kişilerin çıkmasından ne ölçüde çekindiğini göstermektedir. Bütün çalışmaların Rus denetim ve süzgecinden geçtiği bir dönemde Türk dil ve kültürü adına geniş ve yararlı çalışmaların yapılmasının güçlüğünü, insanların pes etme, sinme nedenlerinin de açıklamasıdır. Tüm bu saydıklarımıza Lenin ve özellikle Stalin dönemlerindeki Türk yazar ve şairlerinin katliamını eklemeliyiz.

Sovyetler Birliği'nde, Sovyet rejimi Türk halklarına yönelik sistematik bir eğitim projesi yürütmüştür. Yakın ve dikkatli bir takiple Türk soylu okur-yazar insanlar bazı

²⁸ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e., s. 19

²⁹ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e., s.20

³⁰ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e. (dipnot 101), s. 72

konularda kısıtlanmıştır. Bu çalışmaların bir parçası olarak Türk kimliğinin içinden gelen öğrenciler, sosyal bilimler değil de fen ve teknik bilimlere yöneltilmiştir. Bu çeşit yönlendirmeler ve baskılar, insanları hayatlarını kazanabilecekleri alanlarda çalışmaya itmiştir.

Rus baskısı Türkleri ‘ya ölüm ya hayat’, ‘ya siyaset ya bilim’, ya dürüst, idealist ama korku dolu belki de kısa bir ömür ya da uzun ama suya sabuna dokunmayan, köklerinden git gide uzaklaşan bir hayat’ tercihine bütün keskinliğiyle zorlamıştır.

Kazan’ da kurulan Yayın İşleri Geçici Komitesi’nin başına Kazan’ da bir Rus sansür memuru olan Pinegin’ in önerisi üzerine N. F. Katanov getirilmiştir.

“... 1911 yılında büyük Tatar şairi Gabdulla Tukay’ ın 1908 yılında yayınlanmış şiir kitabı bir casus tarafından Kazan Vilayeti Jandarma Yönetimine gönderildi. Yayın İşlerinden Sorumlu Komite bu kitapla ilgilenmek zorunda kaldı. Tatarca’ dan Rusça’ ya çevirisi Katanov’ a havale edildi, o da bunu oturumda rapor halinde sundu.”³¹ Bu rapor sonucunda Tukay’ı sorumlu tutmak ve Tukay’ın tutuklanması fikirleri ileri sürülmüştür.

Doğu halkları ve dilleri için yıllarca çalışan, değerli eserlere imza atan Katanov’un böylesi bir görevi kabul etme nedeninin akıllarda “sansürcülüğten ayrıldığı 1916 yılında uyandırdığı soruların cevabını Pinegin’e yazdığı mektubunda vermiştir: “... Bütün bu zaman içinde (1907-1916) bana karşı ölçülemez iyiliğiniz ve çok sıkıntı çektiğim bu zamanda defalarca bana para kazanma imkanı verdiğiniz için bütün kalbimle size teşekkür etmeyi kutsal bir borç sayıyorum.”³²

Bu teşekkür mektubunda yer alan itiraf, bazı gerçeklere ışık tutmaktadır. Yönetim, resmi kuruluşların ve yaşamla ilgili tüm vazgeçilmez ihtiyaçların kaynağı olan Ruslardı ve göçebe kültür olan doğuluları kültürel, ekonomik bakımlardan da etkilemekteydi.

Katanov, “Eylül 1905’te Orenburg’taki A. V. Vasilyev’e şöyle yazmıştır: ‘Siz doğulular arasında entelektüel kişilerin olmadığını söylüyorsunuz. Doğuluları yok etmek isteyerek böyle kişiler bulunabilir mi? ...Bazı yöneticiler birer ulus olan Başkırt, Tatar ve Kırgızları yeryüzünden silmeye hazırlanmışlar. Bu tür bir yönetimle çalışmayı doğulular arasında kimin canı isteyebilir?’”³³

³¹ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e. (dipnot 138-139), s. 87

³² İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e., s. 72

³³ İrina Kokova (Çev. Muvaffak Duranlı), a.g.e. (dipnot 96), s. 67

Gerçekten de Sovyet uluslaştırma ve toplumsal rollerden uzaklaştırma çabaları öyle bir hal almıştır ki o bölgede yaşayan Türkler, en ufak bir kültürel ve siyasi atılımlarının bütün gözleri üzerine çekeceğinden, tutuklanma, sürülme ve hatta katledilme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklarından emin oldukları için kendilerini bu tür fikir hareketlerinden, bilimsel faaliyetlerden uzak tutmak ihtiyacını duymuşlardır. Zaten entelektüel çalışmalar içerisine giren bir Türk, ne kadar siyasetten uzak kalmaya çalışsa da, tıpkı Katanov'da olduğu gibi, içten içe izlenmek durumunda kalıp fikir dünyasına sınır koymak ve fikri hareketlerin içinde kalmamak için özel bir çaba göstermek zorunda bırakılmıştır. Yaşanan bu baskı, dışlanma, engellerle çevrilme, her insan psikolojisini kendi içine kapanmak durumunda bırakabilir.

Rus-Türk münasebetleri başladığı Çarlık döneminden itibaren çeşitli zulümlere maruz kalan Türkler, mizaçlarındaki bağımsız karakter ile isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanlardan birinde Rusları Başkurt topraklarından tamamen çıkaracağını ve tam bağımsızlık elde edeceğini iddia eden asi Kazak askeri Pugaçov ve en yakın destekçisi Salavat Yolayoğlu ile babası isyanın bastırılmasından sonra yakalanmış ve acımasızca öldürülmüştür. İsyanı öncülük eden Pugaçov; Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve Rusya'da hükümdar katillerine verilen bir idam şekliyle, dörde bölmeye (Mahkumun dört uzvunu dört ata bağlamak ve sonra atları kuvvetle sürmek suretiyle yapıyordu.) öldürülmüştür. Salavat Yolayoğlu ve babası ise sayısız kırbaç cezasından sonra etlerine damga vurulmak ve burun kanatları yarılmak, ardından ebedi kürek cezasına katlanmak zorunda kalmışlardır.³⁴

Burada bahsetmeden geçemeyeceğimiz bir diğer ayaklanma da "1898'de Fergana vadisinde başlayan Dükçi İşan"³⁵ ayaklanmasıdır. "Bu isimle anılan şeyh Muhammed Sabiroğlu İstanbul'a gelmiş, burada Osmanlı aydınları ile tanışmış ve hacca gitmiş bir insandır."³⁶ Muhammed Sabiroğlu'nun tek bir gayesi vardı; o da Mintepe Köyü'nde okutmakta olduğu iki yüz elli kadar öğrencinin İstanbul'da tahsil görmesini sağlamaktır. Rusların bütün engellemeleri neticesinde Mintepe Köyü ve çevresindeki ahali ayaklanma başlatır. Bunun üzerine Ruslar Mintepe Köyü'nü yerle bir ederek, buldozerlerle düzleyerek üstüne Rus Köyü adıyla yeni bir köy kurarlar.³⁷

³⁴ Abdullah Battal- Taymas, a.g.e., s.95

³⁵ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s.139

³⁶ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s.139

³⁷ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s.139

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız sinmiş, içine kapanmış ruh halinin nedenlerini ifade edebilmek açısından bu örnekleri vermeyi uygun gördük. Zira Türkler birdenbire ve mücadele vermeden Rus hegemonyasını kabul etmemişlerdir.

Zengin bir fikir ve kültür hayatı yaşayan Orta Asya şehirlerinin giderek daralmış kapalı kültür sahaları haline gelmesi, hayatın hiçbir alanında yeni ve büyük yaratışlara fırsat vermez. Ulaşılan seviyede dini, ilmi, fikri anlayış ve yorum gücü de olduğu düzeyde takılı kalır. Hayat bütünü ile belli biçimlerde katılışır.

Sovyet uluslaştırma çabaları ile oluşturulan Türk dilli halklar, özel bir gaye ile birbirinden kopuk olarak geliştirilen Rus alfabesine dayanan alfabe sistemleri ile ‘farklılaşma, birbirine ve kimliklerine yabancılaşma’ çalışmalarının son halkasını da tamamlamış oldular.

Önce Müslüman toplumlar tarafından kullanılan Arap alfabesi yasaklanmış, Latin alfabesi kullanma zorunluluğu getirilmiştir. Daha sonra Türkiye’nin de Latin alfabesine geçmesi üzerine, Latin alfabesinden de vazgeçilmiş, Kiril alfabesi kullanma zorunluluğu getirilmiştir.

Yapılan alfabe değişiklikleri ile Türkiye’deki Türklerden, burada ortaya konan bilimsel ve edebi eserlerden tamamen uzaklaşmaya başladılar. Sovyet Rusya’daki katı rejim döneminde, Türkiye Cumhuriyeti ile Orta Asya Türkleri arasında çok büyük kopukluklar yaşanmıştır.

Ayrıca “Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında hazırlanmış lugatlerde edebi dilde karşılığı olmayan ...sözlere rast gelinmiştir.”³⁸ Bu sözlerden bir kısmı Rusçadır.

Görüldüğü üzere çeşitli bahanelerle birbirinden farklı kimlik yaftalarıyla etiketlenen Orta Asya’daki Türklerin bu kimliklerindeki “başlıca özelliğin yerli bir konuşma diline dayanmak olduğunu vurgulamalıyız. Bu ‘alt kimlikçilik’ siyasetinin doruğa çıktığı Stalin hakimiyetinde, Altın Ordu gibi tarihi ve siyasi ortaklığın veya İdigey ve Manas gibi kültür ortaklarının sansür edilmesi de raslantı değildir. Sovyet Türki uluslarının üzerinde tarihi bir kapsayıcılığı olan bu eski kimlikler, tıpkı Ali Şir Nevai ve Fuzuli gibi klasiklerde yapıldığı üzere paylaştırılmış, yerelleştirilmiştir veya İslamiyet ve Şamanlık için yapıldığı üzere ‘pozitif Sovyet bilimi’ tarafından hurafe ilan edilmiştir.”³⁹

³⁸ Redk. F. Zährabova, *Terminolokiya Mäsäläläri*; Elm Neşriyatı, Bakı, 1987, s.91

³⁹ Doç. Dr. Mustafa Öner, “Türkçe Cumhuriyetleri İçinde Türkiye Cumhuriyeti”; *Türk Dili Dergisi*, Eylül 2004, Sayı:633, s.230

Şimdiye kadar yeri geldikçe değindiğimiz olumsuz gelişmeler Orta Asya’da ortaya çıkartılan Türk Cumhuriyetlerinin ve Türk lehçelerinin oluşum süreci boyunca yaşananları, kültürel ve dilsel yabancılaşmanın ardında yatan temel nedenleri gösterebilmek açısından önem arz etmekteydi. Çizdiğimiz sıkıntı veren bu tabloya ve çalışmamızda değinemediğimiz başka olaylara rağmen ana yurt Türkleri kimliklerinden bütünüyle kopmayı reddetmişlerdir.

Politik tepki, kendi dilinin, kültürünün, geleneklerinin iz bırakmadan yok olmaması için gösterdikleri yorulmak bilmez uğraşlar, bugün hala Orta Asya Türk kimliğinden gururla söz edebilme imkanı vermiştir. Milli varlığını yitirmek istemeyen her milletin yapacağı gibi dilini korumaya çalışmışlardır.

1923 yılından sonra bazı Müslüman kökenli, komünist milliyetçilerin Stalin’e karşı gelmeleri, bunun neticesinde isyanların çıkması ve isyan çıkaranların öldürülmesi şeklinde başlayan ve 1960’lı yılların ortalarına kadar devam eden Müslüman ve Türk kökenli topluluklar üzerindeki yoğun Rus baskısı, İslam dünyası ile ilişkilerini kesmiştir.

Müslüman din adamları ‘asalak, sabotajcı ve Alman veya Japon casusları’ suçlamalarıyla tutuklanmışlar, sürgüne gönderilmişler veya idam edilmişlerdir. Her çeşit dini eğitim ve yayın yasaklanmıştır. Örneğin “1912 yılında tüm Rusya’da 26.279 cami varken bu sayı, 1942 yılında 1312’ye inmiştir.”⁴⁰

“Sovyetler Birliği’nde resmi ideolojinin, dine ‘toplumları uyuşturan ‘afyon’ gözü ile baktığı, dini hayatı sert bir baskı altında tuttuğu, din eğitim ve öğretimi ile dini yayınları kesinlikle yasakladığı, buna karşılık; din aleyhtarı faaliyetleri devlet gücü ile desteklediği, bu maksatla yaygın bir propagandayı sistemli olarak”⁴¹ yürüten bir anlayış hakimdi.

Dini inançlar baskı altına alındığında iki durumla karşılaşılır:

1. Din, kendini savunmaya alır, insanlar arasındaki yaygın dini inanışlara kenetlenme olur.
2. Kültürel, dilsel, dinsel çözümler yaşanır.

⁴⁰ Kemal Güren, “Bağımsızlığını Kazanan Türk-İslam Cumhuriyetlerinin Manevi Meseleleri”; *Türkiye Dışındaki Türk Topluluklarının Milli, Manevi ve Siyasi Meseleleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ank. 1994, s.119

⁴¹ Kemal Güren, a. g. e., s. 120

Sovyet ve Orta Asya Türk toplulukları tarihinde bu iki durum da zaman zaman kendisini ortaya koymuştur. Yer yer değişen koşullarla birlikte iki olasılık da gözlenebilmiştir.

Bizler, Anadolu'ya göç etmeden önce Orta Asya'da iken Müslüman olduk. Anadolu'nun İslamlaşmasını sağlayanlar da Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen gazi dervişler, alperenlerdir. Yine Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen Hoca Ahmet Yesevi'nin ortak Türk tarihindeki yeri herkesçe malumdur. Bugün Kazakistan'daki bir şehirde Hoca Ahmet Yesevi'nin mescidi bulunmaktadır. Gerçekte Hoca Ahmet Yesevi'nin mezarının orada bulunup bulunmadığını değil ama Rus faaliyetlerinin ne ölçüde başarıya ulaştığını(?) gözler önüne sermemize olanak vermektedir. Ancak yine de belirtmeliyiz ki 19.yy. başlarından itibaren, Rus Çarlığı'nın sömürgeci istilasının başlamasından itibaren İslamiyet ve Orta Asya Türk kültürü, savunma durumuna geçmek zorunda kalmıştır.

Netice itibariyle Türk Dili ve İslamiyet, Orta Asya topluluklarını hakim unsur olan Ruslardan kesin surette ayırmıştır. Sovyet rejimi, Türklük ve Müslümanlık bilincini ortadan kaldırmak için çeşitli cumhuriyetler, özerk bölgeler kurarak asimile etme çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmalar neticesinde, bu toplulukları birbirlerinden ve Türkiye Türk ve Müslümanlarından uzaklaştırmış olmakla birlikte Rus kültür ve dilinden de ayrılmasını sağlamıştır.

Ruslar tarihleri boyunca kendi coğrafik ve demografik yapılarında farklı milliyetlerin var olduğu gerçeğini hazmedememişlerdir. "Milli demek fitrat farklılığının ibadete de yansması demek"⁴² Burada akıllara takılan bir soru; sosyal hayatta ve ibadette ifadesini bulamayan bu Türk-Rus fitrat farklılıkları tezahürünü nerede ve ne şekilde göstermiştir? Çalışmamızın buraya kadarki kısmında yer yer değinmeye çalıştığımız Türk ve Rus milli kimliğinin mahiyetini oluşturan alt değerler topluluğunda (dil, din, kültür, gelenek) yaşananlar ve neticeleri bugünkü Türk Cumhuriyetlerini ve lehçelerini mi doğurmuştur? Bu, yerel ve evrensel manada tamamen doğal bir süreç midir? Yoksa dışarıdan müdahale ile büyük bir etnografik ve lengüistik değişiklikler yapılabilir mi? Ve bundan sonra ne olacak?

Bu soruların cevabını tarihte aramak niyetindeyiz. Özellikle 18.yy. Rusların Orta Asya ve Sibiryaya bölgesindeki ilerleyişine hız verdikleri bir dönemdi. Buna karşın Osmanlı Devleti her alanda yenileşme hareketine girse de bilhassa Kırım'ın Ruslar'a

⁴² Alev Alathı, *Aydınlanma Değil Merhamet*, Everest Yay. İst. 2004, s.80

kaptrılması Osmanlı Devleti'ni bu coğrafyada çok güç durumda bırakmıştır. Osmanlı-Rus savaşlarının neticesinde de istenen başarı, Kırım'ın geri alınmaması mümkün olamamıştır.

Çarlık rejiminin birçok sebebe dayanan başarısızlıkları, haksızlıkları Rus halkının ve aydınının Marksist- Leninist düşünceler etrafında yoğunlaşmasına neden olmuş ve olaylar 1917'deki Ekim devriminde nihayet bulmuştur.

Ekim 1917 devrimi sonrasında oluşan ılımlı hava Türk topluluklarını kısa süren bir umut ortamına kanalize etmiştir. Milli kaynaklara dönüş, halk sevgisi, Türkçe eğitim en çok dikkat çeken unsurlardır. Bunun yanında zamanın şartları nedeniyle veya insanların benimseyerek peşine düştükleri fikir akımları paralelinde ortaya çıkan edebi eserlerde, şiirlerde "Lenin" övülmüş ve desteklenmiştir. Stalin'le birlikte bu yoğun ideolojik propagandanın yanında yürütülen otoriteyi koruma hareketleri gittikçe artar ve sindirme politikasına dönüşür. Kitle halinde öldürmeler, çalışma kampları ve Kırım, Karaçay ve Balkar gibi Türk topluluklarının toptan sürgünleri ve aydınlarının yok edilmesi olayları devlet eliyle oluşturulmak istenen komünist inancı sarsan ilk etmenlerden biri olmuştur. Marksizm-Leninizm tarafından ortaya konan disiplin, fikri yapı ile yapılanlar insanları şüpheye sevk etmiştir.

İdeolojik propaganda, hayatın her alanında yapılan hamlelerin kaynağını beslemek, çoğaltmak düşüncesiyle büyük ölçüde eğitimde ifadesini bulmuştur.

Belirtilmesi gereken bir nokta daha vardır ki "milliyetçi" düşünceye "halk düşmanı" kisvesi ile ket vuran; "dini inanışlara" da 'afyon' yakıştırması ile engel olmaya çalışan Marksist-Leninist felsefe; İkinci Dünya Savaşı yıllarında 'milliyetçi' değerlere, kendi tabiri ile burjuva zihniyetine ve 'kilisenin' yardımına sığınmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yılları çalışmamız dahilinde bulunan Türk kavimlerini birçok bakımdan etkilemiştir. Bu dönemde, ülkeyi saran düşmana karşı anlaşmazlık ve haksızlıklara rağmen birleşilmiş ve rejim taraftarı bir siyaset ülkeye hakim olmuştur. Eğitim-öğretim görmüş, değerli Türk aydınları savaşta ya ölmüş ya da esir düşmüştür. Savaş sırasında Almanlara esir düşen Türk kökenli birçok aydın, Ruslara karşı kurulan Türkistan lejyonunda, Almanlar tarafından görevlendirilmişlerdir.(Bu duruma örnek olarak Özbek aydın Baymirza Hayıt'ı gösterebiliriz.) Savaş sonrasında anlaşma imzalanınca bu kişilerin durumu çok ciddi şekilde incelenmiş ve Rus görevliler tarafından tutulan raporlarda bildirilmiştir.

Çalışmamız içerisinde değinmemiz gereken, Türk topluluklarının düşünce ufkunu derinden etkileyen bir fikir hareketi vardır: Usul-ü Cedit.

‘Usul-ü cedit’, ‘İlkin Türk çocuklarına Elifba’ yı daha o zaman Batı dünyasında eskimiş olan ve bizce ‘cedid’ (yeni) sayılan usulle öğretim davasıyla başlayan ‘Usul-ü cedit’ hareketi, sonraları, çeşitli zamanlarda Rus istilasına uğrayan ve çarların cehalet tarafıısı idaresi altında uzun devirler bilim ışığı görmeyen Türk kavimlerinin, bir maarif ve kültür davasına dönmüştü.”⁴³

Usulu-ü cedit hareketinin öncüsü Kırımlı İsmail Gaspıralıdır. Bu hareket kısa sürede yayılmıştır ve milli bir uyanışın oluşmasında büyük etkileri olmuştur. İsmail Gaspıralı’dan sonra ilk ceditçiler arasında Kazan’ dan Ş. Mercani, K. Nasiri, Hüseyin Feyizhan, İbrahim Halfi, Abdünnasır Kursavi; Kafkasya ve Azerbaycan’ da Abbas ve Ku Ağa Bakıhanlı, Mirza Fethali Ahundzade, Hacı Seyid Azim Şirvani, Hasan Melikzade Zerdabi, Hüseyinzade Ali Bey; Kazaklarda Çokan Velihan, İbrahim Altınsarı ve Abay Kunanbayev; Türkistan bölgesinden ise Ahmed Daniş, Münevver kari, Mahmud Hoca Behbudi⁴⁴ isimleri sayılabilir.

“19.yüzyılın sonlarına kadar bu Türkler arasında şehirlerde çoğu zaman düzenli ilkokul bulunmadığından, küçükler de büyük talebenin okuduğu medreselere giderlerdi. Köylerde ise ... her mescidin yanında bir mektebin bulunduğu”⁴⁵, eskimiş eğitim usullerine göre öğrenci yetiştirilen ‘falaka mektepleri’ olduğu ve bu mekteplerde eğitim veren öğretmenlerin ise mahalle imamları olduğu edindiğimiz bilgiler arasındadır. Ayrıca bu şekilde eğitim verilen yerlerde yalnız erkek çocukları tahsil görmekte, kız çocukları ise mahalle imamlarının karıları tarafından evde toplanıp okumaya dayalı, yazma becerisi üzerinde hiç durulmayan bir usulle eğitilmekteydiler.⁴⁶

Usul-ü cedit hareketinde eğitim sisteminin temelini oluşturan fikirler yer almaktadır. Burada, bu fikirlerin ayrıntılı bilgisine yer vermektense günümüzde sıradan, bilindik ve basit şeyler olarak görebileceğimiz düşüncelerin o günün şartlarında ne kadar ehemmiyetli ve hayati olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu yolda çekilen bazı zorluklar, akımın uygulama safhasının sekteye uğramasına neden olmuştur:

⁴³ Abdullah Battal Taymas, a.g.e., s. 161

⁴⁴ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s.140

⁴⁵ Abdullah Battal Taymas, a.g.e., s. 161

⁴⁶ Abdullah Battal Taymas, a.g.e., s. 161- 162

1. Devrin yöneticileri tarafından mali hiçbir destekle karşılanmamış olmasıdır. Bazen bu fikir hareketleri tehlikeli görülmüş ve engellenmeye çalışılmıştır.

2. Müslümanlar içerisinde gelenekçi, tutucu zümrelerin muhalefeti.

Gerici kesim, ‘devlet için zararlı, tehlikeli adamlardır’ diyerek ceditçi aydınları hükümete ihbar etmişlerdir. Bu ihbarlarla bazı ceditçiler sürgün edilmiş, hatta aniden yapılan baskınlarla öldürülmüşlerdir.

Usul-ü cedit hareketini destekleyen eser ve gazetelere karşıt görüşlü fikir organları çoğalmaya başlamıştır.

Düşünce dünyasında 19. yüzyılın ortalarından itibaren genel olarak ‘ceditçiler’ ve ‘koruyucular’ şeklinde bir fikir ve aydınlar bölünmesi yaşanmıştır. Rusya’nın siyasi hakimiyeti altında doğrudan, toplumsal ve siyasi yapılanmalarında yeni düzenlemelere gitmek imkanları kendi ellerinde olmayan bu topluluklarda yenileşme hareketleri daha çok fikir, sanat, eğitim ve basın alanlarında yankısını bulur.⁴⁷

Ceditçi ve Türk birlikçi aydınların toplandığı, bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yer alan “Çınaraltı” kahve muhiti özellikle Stalin dönemi ceditçi aydın katlinden sonra yetişecek olan ikinci nesil Türk aydın tipinin tarih ve millet şuurunu kazanması yanında edebiyat ve musikîde tefekkürüne vesile olmuştur.

1933 yılı geride kalan Türkçülerin yok edilmesi amaçlı hareketin devamı için dönüm noktası mahiyetindedir. Bundan sonra Fıtrat, Çolpan v.d. aydınların katliyle okullarda eğitim verecek öğretmenler kalmamıştır. Okur-yazar olan kişiler iki aylık eğitim sürecinden sonra öğretmen olarak okullarda görevlendirilmişlerdir.

Tarihî bir mahiyette kısaca değindiğimiz “Orta Asya Türk topluluklarının özellikle Moğol, Timur ve Rus medeniyetlerinin etkisiyle oluşturdukları günümüz sosyo-kültürel, sosyo-lingüistik, demografik görünümünün haricini teşkil eden yapıyı daha iyi anlayabilmek için antropoloji uzmanı A. L. Kroeber’ in fikirlerine yer vermek niyetindeyiz. O, “hiçbir milletin yaratıcı özelliklerinin devamlı olmadığını, zaman zaman kesintiye ve belli zamanlarda birer hüme halinde toplandığını söyler. Bir medeniyetin yaratılışlarını tek bir millet değil, birkaç millet ortaklaşa gerçekleştirirler. Birinin kültürel yaratıcılığının zayıfladığı bir dönemi, diğerinin yaratıcılığı tamamlar.

⁴⁷ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s. 139-140

Böylece medeniyet gelişmesinde kesiklik olamaz. Kroeber bu düşüncelerini Avrupa medeniyetinin fikir ürünlerini takip ve tahlil ederek doğrulamaya çalışır.”⁴⁸

Kroeber’in bu düşüncesinde doğru olan hususların bulunduğu bir gerçektir. Fakat gelişmesine, kendi seyri içerisinde yeni eserler vücuda getirmesine izin verilmeyen bir toplum, bağımsızlığı elinden alınan ve her şekilde dizginlenmeye çalışılan bir toplum zamanla körelmeye başlar. İnsanlar, kendi iç dünyalarına yönelmeye, yeniliğe kapalı gruplar haline dönüşmeye başlar. Bu durumda yaratıcılığın zayıflamasında doğal bir sürecin olduğunu söylemek pek doğru olmaz.

1920’den sonra rejimin değişmesi ile birlikte toplum hayatında büyük değişiklikler görülmüştür. Orta Asya Türklerinin fikrî hayatı, sanat anlayışları, dile bakışları yeni ve başka bir hal almıştır. Kendilerini yöneten insanlar bile değişmiştir. Toplumla önderlik eden kişiler, idealler de.

Genel hatlarıyla o tarihlerin ruhî havasını vermeğe çalıştığımız böylesine bir ortamda yazıp yaratmak mecburiyetinde olan edebiyatçılar, sınırlı bir dünyadan esinlenmek zorunda kalmıştır. Kimi rejime ayak uydurmak, kimi kendi iç dünyasına kapanmak zorundaydı. Yapılan propagandalar neticesinde yetişen yeni nesil güdümlü bir hayatın içindeydi. Tüm bunların toplumun aynası olan dile yansımaları gecikmemiştir.

Birbirinden farklı ve uzak olan ağızların merkeze alınmasıyla oluşturulan Türk lehçeleri, yapılan alfabe değişiklikleri ve Türk dünyasıyla hatta birbirleriyle irtibatlarının kesilmesi neticesinde belki de bir bakıma mecbur kaldıkları Rusça’nın tesirine girmişlerdir. İncelediğimiz Türk lehçeleri içerisinde coğrafi konumu nedeniyle Ruslardan ve Rusça’dan en çok etkilenen Kazak Türkçe’sinde meydana gelen bazı değişikliklere yer vermek gerektiği inancındayız:

İlk olarak Kazak Türkçe’sinde dilimizin genel yapısına aykırı hale getirilen kelimelerden bahsetmek istiyoruz. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe’nin kendine has bazı kuralları vardır. Bunlar arasında ses özelliklerine dayananlar başta gelir.

“Kazak Türkçe’sinde kelimeler Rusça’nın etkisiyle aykırı biçime getirilmektedir. (Kazakistan<Kazakistan)...Sözcük öbekleri gereksiz yere uzatılmaktadır. (Abay Üniversitesi< Abay Adındaki Memleketlik Üniversitesi, Astana< Astana Galası...) Bu şekilde en az çaba, en az emek ile en etkili anlatım ilkesi ihlal edilir.”⁴⁹

⁴⁸ Nevzat Köseoğlu, a.g.e., s. 142

⁴⁹ bk. Kerime Üstünova, “Rusça Etkisindeki Kazakça”; *Dil Yazıları*, Akçağ Yay., Ankara 2002 s. 214-218

Rusça'nın Kazak Türkçesi üzerindeki etkisini birkaç örnek daha vererek gözler önüne sermek istiyoruz:

“ Rusça'nın en önemli özelliği sözcüklerdeki cinsiyet kavramıdır. Dişil adların sonu mutlaka ‘a’ ile biter. Kazakça'da ‘Gülнар< Gülnara, Şолпан< Şолпана’ gibi örnekler bu türdendir. Adların sonuna gelen ve sevi belirten ekler de Rusça'nın etkisindedir. (Nur Muhammed< Nuriçki)

Cadde adlarının sonuna ilgi durumu eki işleviyle ‘a’ getirmek Kazakça'da alışkanlık halini almıştır.”⁵⁰

Görüldüğü üzere Sovyet rejimi Orta Asya Türk dünyasının tarihî gidişatını, fikrî akımlarını ve bizi doğrudan ilgilendiren dilini büyük ölçüde etkilemiş; farklı farklı mecralara sürüklemiştir. Bugün gelinen noktada yeni Türk devletlerinin her birinin bağımsız bir devlet olduğunu ayrı ayrı koşullara sahip bulduklarını göz önüne almak zorundayız. Horasan'dan gelerek Anadolu'ya, Balkanlara manevi değerlerimizi getiren, Anadolu'nun Türk yurdu oluşuna zemin hazırlayan Horasan erenlerinin binlerce yıl önce yaptığını bugün bizim, titizlikle vücuda getirilen çalışmalarla, yapmamız gerekmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Orta Asya'daki Türkoloji çalışmalarına hız verilmiştir. Rus ve Türk ilim adamları tarafından yapılan çalışmalarla pek çok konu aydınlığa kavuşmuştur. Fakat Türk lehçelerinin şekillenme tarihleri, süreçleri hala net olarak açıklanamamaktadır. Bunun nedeni; oturmuş araştırma yöntemlerinin olmaması, yazılı eserlerin bulunmamasıdır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışına tarihî bir açıdan bakmaya çalışmamızın sebebine gelince; bilimsel çalışmalarda ister fen bilimleri olsun ister sosyal bilimler her alanda aklımıza takılan sorulara doğru cevapların bulunması, farklı bilim dallarındaki bilim adamlarının ortak çalışmalar yürütmesi sonunda verilerin toplanması ve değerlendirilmesi ile mümkün olmasındandır.

Orta Asya ve Türkiye Türklerinin kültür olaylarını, dil yapılarını ele almak için dil, folklor ve tarih bilgilerinin bir arada değerlendirilmesi gerçeğe ulaşmada başarılı neticeler almamızı sağlayacaktır. Dilbilim araştırmacılarının, halk bilimi konularında derleme yapanların, yöre ağızlarının özelliklerini açıklamak ve sergilemek isteyenlerin farklı bakış açılarıyla her nevi kaynaktan yararlanmak zorunda oldukları bir gerçektir.

⁵⁰ bk. Kerime Üstünova, a. g. e., s. 214-218

4. “Lehçe mi Dil mi” Sorusu:

Genel Türk dilinin lehçe ve şivelerinin belirmesinde, birbirinden farklılaşarak ayrılmasında rol oynayan unsurlar; bu lehçe ve şivelerin tasnif edilme ve hangi vasıfla adlandırılacağı problemlerine de kaynaklık etmektedir. Kimi araştırmacılar coğrafi koşulları, kimisi de kavim adlarını, kavim yaşantılarını kendilerine temel unsur olarak seçmişlerdir. Önemli bir kısım araştırmacılar ise dildeki sessel ve biçimsel farklılıkları ön planda tutmuştur. Tüm bu dayanak noktalarının ayrı ayrı seçilmesi ve konuya hangi çerçeveden bakıldığı gibi sorular, bugün örneğin Türkmençe mi Türkmen Türkçesi mi; lehçe mi dil mi gibi problemlerin oluşmasına neden olmuştur.

“Eski Sovyetler Birliği'nde Türk dilinin kolları için "Türk dilleri" terimi kullanılmıştı, bu gelenek SSCB dağıldıktan sonra da bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu içinde yaşayan Türk boyları tarafından da artık benimsendiğinden, onlar "Türk dilleri" veya "Türkî diller" terimlerini sürdürüyorlar. Değişik Türk yazı dillerinde ağız (yani dialekt) karşılığı olarak ise, çoğunlukla lehçe, az olarak ise şive terimine başvuruluyor. Bu "dil" ve "lehçe" terimlerinin Türkiye'de ve Türkiye dışında birbirinden farklı anlamlarda kullanımları dolayısıyla Türkiyeli dilciler ile eski Sovyet sisteminde yetişmiş dilciler arasında zaman zaman tatlı tartışmalar ve anlaşmazlıklar çıkıyor. Eski SSCB'indeki Türk boylarının temsilcisi dilciler bazen biraz alıngan bir tavırla ‘Siz bizim dilimizi küçümsyerek lehçe (yani ağız) durumuna düşürüyorsunuz!’ diye üzüntülerini dile getiriyorlar.”⁵¹

Bu konuda elıştiri ve üzüntülerine yer vermek istediğimiz Prof. Dr. Süleyman Kayıpov, Uluslar arası Bilgi Şöleninde yayınladığı “Türk Dili ve Dil Araştırmalarındaki Bazı Kavramlar Üzerine” adlı bildirisinde Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra kurulan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ve dillerinin bazı kavram kargaşalıklarına, yanlışlıklarına maruz kaldığını söylemiştir. “örneğin Kırgız Cumhuriyeti yerine Kırgız Türk Cumhuriyeti ya da Kırgızistan Türk Cumhuriyeti; Kazakistan Cumhuriyeti yerine Kazak Türk Cumhuriyeti ya da Kazakistan Türk Cumhuriyeti gibi isimler türetildi ve git gide bu yeni isimler ilmi monografilerde, antropolojilerde bile yerini buldu.”⁵² Demektedir. Ayrıca Türk dünyasının önemle üzerinde durduğu “dil-lehçe-şive-ağız” kavramları ile ilgili fikirleri de dikkat çekicidir. “Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi

⁵¹ Ahmet Bican Ercilasun, “Dilimizin Adı”; III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 23-27 Eylül 1996 <<http://www.turkiye.net/sota/tdkkon.html>> (Erişim Tarihi: 14.08.2006).

⁵² Süleyman Kayıpov, “Türk Dili ve Dil Araştırmalarındaki Bazı Kavramlar Üzerine”; *Uluslararası Bilgi Şöleni-Bildiriler*; 7-8 Ocak 2002 Kültür Bak., Ankara, s.108

dili olan Türk Dili dil midir? Lehçe midir? Önceleri dil diye saydığımız Altayca, Azerice, Başkurtça, Çuvaşça, Gagauzca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Sahaca, Tatarca, Türkçe, Türkmençe, Uygurca vs. dil midir, lehçe midir ya da şive midir?”⁵³ sorularının problem haline geldiğinden bahsetmiştir. Aynı eserde “Türkçe kökenli dillerin tamamını lehçeye çevirmeye kalkışacak olursak, edebi dili olmayan bir millet durumuna düşmeyecek miyiz? Aslında, Türk dillerinin hepsine lehçe demek, halen Türk dillerinin hiçbirisinin edebi dil işlevini yerine getirebilecek bir seviyeye gelemediğini, mahalli statüde kaldığını kabul etmek demektir.”⁵⁴ Bu görüşte üzerinde durulması gereken noktalar vardır, fakat biz bunlar üzerinde yorum yapmanın konumuzun sınırlarının dışına çıkmak olacağını düşündüğümüz ve ‘edebi dil’ olma kriterlerinin bahsedilen düşünceden ziyade daha başka unsurları da barındırdığına inandığımız için konu üzerine değinmeden sadece ‘lehçe(diyalekt)’ kavramının sınırlarının tam olarak çizilmesinin önemine değineceğiz. “Bir dilin tarihi, bölgesel, siyasi sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu”⁵⁵ dur. Tanımdan da anlaşılacağı üzere çeşitli nedenlerle bir dilde uzun yıllar boyunca oluşan değişikliklerle lehçelerin meydana geldiğini söyleyebiliriz. “Geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Türk dilinde ses, gramer ve sözlük bakımlarından birtakım farkların oluşması doğaldır. Ancak bu farkların Azeri, Türkmen, Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız, Kazak gibi Türk kolları arasındaki anlaşmayı engelleyecek kadar derinleştiği söylenemez.”⁵⁶ Yani bu diyalektleri dil saymak yanlıştır.

Burada belirtmeliyiz ki lehçede belirleyici unsur özellikle ses ve ek farklılıklarıdır. Fakat bu farklılıklar insanlar arasında anlaşabilmeyi engelleyecek şekilde değildir.

“Lehçe terimi eskiden bazı Türk yazı dillerinde bizim bugün anladığımız "Türk dilinin kolları" anlamında kullanılmıştı. Mesela, Özbek dilcilerinden Abdurrauf Fıtrat 1920 sonlarındaki eserlerinde "şive" ve "tarmak" (yani kol, dal) terimlerini kullandı: "Bizniñ tilimiz yalpy Türk tiliniñ kên bir tarmağıdır." (Bizim Dilimiz genel Türk dilinin geniş bir koludur). Ancak, Fıtrat gibi şuurlu dil bilginleri ve aydınlarının 1937-1940 yılları arasında öldürülmesinden sonra, Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da "Türk dilleri" veya "Türkî diller" terimleri yerleşti”⁵⁷

⁵³ Süleyman Kayıpov, a.g.e., s. 108-109

⁵⁴ Süleyman Kayıpov, a.g.e., s.110

⁵⁵ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük*, c. 2,TDK, Ankara, 1988, s.961

⁵⁶ Hasan Eren, a.g.e. 1998, s.4

⁵⁷ Ahmet Bican Ercilasun, “Dilimizin Adı”; III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 23-27 Eylül 1996 <<http://www.turkiye.net/sota/tdkkon.html>> (Erişim Tarihi: 14.08.2006).

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yüzyıllar boyu iletişimsizlikler, alfabe değişiklikleri, boy mücadeleleri, Rusça ve Rus kültürünün etkileri ile farklar belirginleşmiştir. İnsanlar birbirini anlayamaz hale gelmiştir. Bu durum yakın coğrafi bölge lehçeleri ile yakın ses özelliklerine, Türkçe'nin yakın kollarına mensup lehçeler için daha farklıdır. Çalışmamızın başından beri üzerinde bilhassa durduğumuz Rus mezalimi, sosyal çevre ve yaşananlar kültürel ve dilsel durgunluğu ifade etmek içindir. Konuşulamayan bir dil gelişemez, bugün Türk Cumhuriyetlerinde iki dilli insanlar oldukça fazladır. Rusça kullanmaya alışmış, Rusça eğitim görmüş kişiler çoğunlukla bu dili tercih etmektedir, günümüzde İngilizce'nin etkisini de göz ardı etmemek gerek. Kazakistan bahsettiğimiz durum için iyi bir örnektir.

Günümüz için değerlendirmemiz gerekirse “lehçe” veya “dil” kavramlarından hangisinin tercih edilmesi gerektiğine bizim kanaatimizce değerli Türkolog, gramerci ve dilbilim uzmanı olan hocalarımız karar vermelidir. Bahsettiğimiz “lehçe” veya “dillerin” konumu, tarihin akışıyla birlikte netlik kazanacaktır. Fakat Türk dünyasında sıkça karşılaştığımız ‘kavramlar üzerinde fikir birliğine varılamaması sorununun’, Türk dil camiasını iki dilli halklarda az kullanılan dilin takriben üç nesil sonra ölmesi tehlikesinin ve alınabilecek tedbirlerin konuşulmasından uzak tutmaması gerekir.

Türk dilinin kısaca değinmeye çalıştığımız sosyal ve kültürel şartlar neticesinde Ruslar tarafından yüzyıllarca yönetilmiş Orta Asya Türklerinin yaşam şekillerinde, dini inanç ve ibadetlerinde görülen değişiklikler dillerinde de görülmüştür. Bazı lehçelerimizde ise bu etkileşim cümle yapısının farklılaşmasına kadar ulaşmıştır. Ayrıca etkileşimin çoğunluk itibarıyla tek taraflı olduğu bilinmektedir. Burada bahsetmeye çalıştığımız bazı bilim adamlarının iddia ettiği gibi yabancı dillerin etkisinden çok dilin kendi doğal gelişimi içerisinde veya konuşma dilinin yazılı edebiyatı da etkilemesi ile meydana gelen bir değişim süreci değildir. Bu etmenlerin de elbette dilin iyi veya kötü yönde değişmesine etkisi vardır, fakat bizim iddia ettiğimiz ve açıklamaya çalıştığımız sebepler kadar değil. Dil ve dillerin ortaya çıkışı ile ilgili sistemli çalışmaları olan Günümüz Amerikalı dilbilimcilerinden Noam Chomsky "Dil Hakkında Bilgi: Onun Tabiatı, Kökeni ve Kullanılışı" adlı çalışmasında, dil ile ağız arasındaki ayırımın aslında sosyo-politik bir olgu olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle çalışma konumuz olan lehçelerin teşekkülünde harç vazifesi gören unsurlara oldukça geniş bir yer vermeye çalıştık.

I. BÖLÜM

A. FİİLİMSİLER

1. Türk Dili'nin Diğer Diller Arasında Fiilimsi Üstünlüğü :

Türk Dili'nde kullanılan fiilimsi ekleri ile fiil kök ve gövdelerin anlamlarından tamamen kopmayan hatta bu anlam bağı ile daha kolay ve anlaşılır bir mantık süzümüyle zamana ve harekete dayalı geçici ve kalıcı isimler, isim öbekçikleri oluşturulmuştur. Fiilimsilerin duygu ve düşüncelerin yavan ve sığ anlatımdan uzaklaşmasını sağladığını; oluşturdukları kelime gruplarıyla dilimizin sentaxına farklı bir özellik kattığını düşünmekteyiz.

Türk Dili'nin gramer yapısı açısından böylesine önemli bir yere sahip olan fiilimsilerin oluşum merhalesi üzerine N. Z. Gadjiyeva'nın görüşleri dikkatimizi çekmiştir. Gadjiyeva; bu tür yapıların aslında başlangıçta iki ayrı basit cümle olan birimlerin herhangi bir değişikliğe uğramadan sadece yan yana gelerek birleşmesinden önce sıralı cümle, daha sonra da bağımlı cümleler olarak gelişmesinden meydana geldiğini ve bu gelişme süreci içerisinde de “tamlayan + tamlanan” yapısından dolayı yardımcı olan unsurun çekimli fiil olma kabiliyetini yitirerek fiilimsilere dönüştüğünü söylüyor. (Gadjiyeva 1973: 207, 237, 335-396)⁵⁸

“Gadjiyeva diğer taraftan da başlangıçta Türkçe'nin bu tür cümleleri bağlamak için bağlaçlara ihtiyaç duymadığını; dilin yapı belirtileri ve fiillerin morfolojik şekillerinin çok kolayca bağlaçların yerini tuttuğunu; fakat daha sonra fiilimsilerin yetersiz kaldığı ve zıtlık, netlik anlamının gelişmesinin bağlaçların da ortaya çıkmasına yol açtığını”⁵⁹ söylüyor. İster dilin kendi doğal sürecinin ürünü olsun ister Arapça, Farsça gibi dillerden dilimize geçsin bağlaçlı cümle yapılarının yoğunluk kazanması ve bazı Türk lehçelerinde fiilimsili yapıların değil de birden fazla çekimli fiilli cümle yapılarının kurulması fiilimsilerin kullanım sahasının daralmasına yol açmaktadır. Özellikle Sovyet döneminde Rusça'dan ve batı klasiklerinden çeviri eserlerin metne bağlı kalınarak çevrilme gayesi ve kültürel alış-veriş nedeniyle bağlaçlı cümle yapılarının bazı Türk lehçelerinde çoğaldığı kanaatindeyiz.

⁵⁸ Musa Özkan, “Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi”; *Bilig*, Yaz 2004, Sayı: 30, S.115

⁵⁹ Musa Özkan, a.g.e., s. 115

Ayrıca çift bağlaçla yapılan cümlelerin aslının genellikle şartlı birleşik cümle veya fiilimsilerle kurulan genişlemiş cümleler olduğu⁶⁰ düşüncesindeyiz.

Türk Dili'nin en eski kaynaklarından biri olan Orhun Kitabeleri'nde yaygın ve etkili bir kullanım sahasına sahip bulunan fiilimsileri, yine bu kaynaklarda yer alan birkaç örnekle izah etmek gereğini hissediyoruz. Konumuz sıfat-fiil incelemesi olduğundan seçtiğimiz örneklerde sıfat-fiilli yapıları tercih ettik. “Yard. Doç. Dr. Ahmet Günşen yönetiminde hazırlanan ‘Eski Türkçe (Köktürkçe)’nin Cümle Yapısı ve Tahlilleri’ adlı yüksek lisans tezinden aldığımız cümle örneklerinde geçen sıfat-fiil kullanımları konumuz açısından önem taşımaktadır:

“KT / D. 29 Begleri budunu tüzsüz için Tabgaç budun teblig(in) için armakçısın için inili eçili kingsürtükün için begli budunl(ı)ğ yongsurtukın için Türk budun illedük ilin içgını ıdmış.

TT ile; Beyleri ve milleti itaatkâr olmadığı için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için aldatıcı olduğu için küçük kardeşlerle büyük kardeşleri birbirine düşürdüğü için beylerle milleti kışkırttığı için Türk milleti kurduğu devleti elinden çıkarmış.

“illedük ilin” kelime grubunda –n akuzatif eki çıkarılınca geriye kalan kısmı tamlayanı (aning) düşmüş iyelik grubunun tamlanan kısmıdır. Bu haliyle de aynı zamanda bir sıfat tamlamasıdır.

“begleri budunu tüzsüz” kelime grubunu “ begleri budunu tüzsüz boldukı” şeklinde bir tamlayanı düşmüş iyelik grubunun tamlanan kısmı şeklinde düşünmemiz gerekir. Bu kısım da bir partisip grubudur. “Bolduk” grubun partisibi, “begleri budunu” grubu öznesi, “tüzsüz” zarfıdır.

“İnili eçili kingsürtük” kelime grubu bir partisip grubudur. “Kingsürtük” grubun partisibi, “inili eçili” grubun zarfıdır.

“Begli budunl(ı)ğ yongsurtuk” da bir partisip grubudur.”⁶¹

Görüldüğü üzere Eski Türkçe döneminde de oldukça sık kullanılan partisip ekleri ve partisip grupları Türkçe'nin gramer yapısında çok eski tarihlerden beri önemli bir yer tutmaktadır. Partisip ekleriyle kurulan yapıların oluşturduğu tamlamalarda tamlamayı oluşturan üyelerden bir bölümünün düşmesi dikkat çekicidir. Bu düşüş genellikle yardımcı fiillerde, zamirlerde ve iyelik ekinde görülmektedir. İncelediğimiz Türk lehçelerinde de benzer eksilteli grupların olduğunu belirtmek gerekmektedir.

⁶⁰ Musa Özkan, a.g.e., s.132

⁶¹ bkz.(Yay.Hazırlayan: Ahmet Buran), *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, 2000

Lehçelerde bu durumun oluşmasında Rusya ve Rusça'nın etkisinin payı da büyüktür. Üzerinde çalıştığımız lehçelerde, fiilimsilerin idare ettiği kelimelerin hâl eklerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca sıfat-fiil ekleri içerisinde “-Dik” ekinin ayrı bir yerinin olduğunu düşünmeliyiz. Orhun Yazıtlarından vermek istediğimiz birkaç örnek daha bulunmaktadır:

“KT / G. 43 Tengri yarlıkadukın üçün (ö)züm kutum bar üçün kagan olurtum.

TT ile; Tanrı buyurduğu için benim de talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum.

“Tengri yarlıkadukın” grubunda –n akuzatif eki çıkarılınca geriye kalan kısım partisip grubudur.

“Özüm kutum bar boldukı” grubunda ise “bar bolduk” partisip kısmını teşkil eder.

KT / G. 1 Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan.

TT ile; Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağanım.

“ Tengri teg tengride bolmış” partisip grubu, “bolmuş” kelimesi ise partisiptir.

TI / G. 27 Öz içi taşın tutmuş teg biz.

TT ile; Kendi içi dışını tutmuş gibiyiz.

“öz içi taşın tutmuş” partisip grubu, “tutmuş” partisipidir.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi sıfat-fiillerin Orhun Türkçesi devrinde de edatlarla birlikte kullanılması yaygındır.

Türk dilinin dolayısıyla fiilimsilerin en eski dönemlerine ve kullanım özelliklerine ışık tutması amacıyla “Prens Kalyanamkara ve Papamkara (İyi Prens-Kötü Prens)” hikayesinin Uygurca çevirisinden sıfat-fiilli örneklere yer vermenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Aslı Sanskritçe olan metnin Uygurca çevirisi X. asra aittir.

“1. “budun ay(i)y xilınçlar xilmişin

körüp, ärtüngü bosuş-luy

qad [yu]-l(u)y

bolup, iylayu baliy-ya kirdi.

TT ile; budun fena hareketler kıldığını

Görüp son derece mükedder,

Kaygılı

Olup ağlayarak şehire girdi.

2. barzun k(ä)ntü biligäy erinç
tep y(a)rl(i)qadī,

TT ile; varsın kendi bileceği olsun
deyip buyurdu.

3. kiringlär oylum teginä
eş bolunlar

TT ile; gidenler oğlum prense
eş olsunlar.

4. satıyçı äränlär terilip

TT ile; satıcı adamlar toplanıp

5. qamuyun ol körmäz yerçikä

TT ile; hepsi bu görmez rehber⁶²

Yukarıda yer alan örnek cümlelerde sıfat-fiil ekleri sırasıyla nesne görevinde bir isim; edatı olmayan, nesne görevinde isim; çokluk eki almış özne görevinde isim; sıfat ve yine sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca 5. örnekte yer alan “-mäz” sıfat-fiil ekinin Uygur Türkçesi devrinde X. asra ait bir metinde yer alması ekin oluşum tarihini eski zamanlara kadar götürmemize imkân verebilir.

Şimdiye kadar fiilimsilerin genel Türk dilindeki yerine ve ne kadar eski dönemlere kadar uzandığına örnek teşkil etmesi için Orhun Kitabelerinden ve Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesinin Uygurca tercümesinden örnekler verdik. Bundan sonra ise Hint-Avrupa dillerinden basit cümle örnekleriyle fiilimsilerin Türkçe’ye birçok dile göre ayrıcalık tanıyan bir özellik olduğuna değinmek niyetindeyiz.

Dilimizde “-An, -AsI, -AcAk, -(A)r, -Dik...” gibi belirli eklerle yapılan fiilimsiler (sıfat-fiiller), Hint-Avrupa dillerinde çok daha karmaşık yöntemlerle yapılmaktadır. Çoğunlukla da sıfat-fiil, zarf-fiil gibi fiilimsilerden ziyade “ki” anlamına gelen zamirler kullanılır ve tüm cümle değiştirilir. Aşağıda bununla ilgili olarak çok basit iki örnek veriyoruz:

⁶² Hüseyin Namık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1940

Türkçe’de: “ Ağlayan çocuk geldi.” Şeklinde tek bir cümleyle ifade edebileceğimiz yargıyı

İngilizce’de: 1.cümle: Child came/ who he is crying:2.cümle

Olarak iki cümlede ifade edebiliriz.

(Türkçe: Çocuk geldi /O kimse ki ağlıyor.)

Türkçe’de: “ Teşekkür eden adam” olarak kurabileceğimiz bir cümleyi

Farsça’da:

Merd ki teşekkur mikone=adam ki / O teşekkür ediyor, olarak ifade edebiliriz.

Örneklere görüldüğü gibi, Hint Avrupa dillerinde bir fiilimsi eki olmadığından iki farklı cümle kurulmaktadır. Bilhassa birinci örnekte bu açıkça görülmektedir. Diğer dillerde “çekimli fiil” (verbum finitum) ile karşılanan bu tür yapıların çekimsiz fiillerle yani fiilimsilerle karşılanabiliyor olması Türkçe’nin diğer dillerden ayrılan bir yönünü oluşturur. Türkçe’imizde sıfat fiil, zarf fiil gibi fiilimsi ekleriyle yeni cümleler kurmadan, hızlıca ifade edilmek istenen düşünce ifade edilir. Bu da Türkçe’ye has güzel bir özelliktir; konuşma ve düşünmede seriliği sağlar.

Jean Deny, “Büyük bir oryantalist, Türk dili hakkında, insanın bu dili seçkin bilginler kurulunun danışma ve tartışmaları sonucunda meydana çıkmış olduğu zanla düşünebileceğini söylemiştir. Fakat Türkistan bozkırları ortasında kendi başına kalmış beşer zekâsının doğuştan edindiği dil duygusu kanunlarıyla yarattığını hiçbir bilginler kurulunun yaratmasına imkân yoktur”⁶³ diyerek Türkçe’nin gramer yapısının üstünlüğünü apaçık bir şekilde ortaya koymuştur. Jean Deny’nin yıllar önce ortaya koyduğu bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğunu göstermesi bakımından ve Hint-Avrupa dillerindeki bu eksikliğin daha iyi anlaşılabilmesi için ‘Esperanto’ yapma diline kısaca değinmek gerektiği düşüncesindeyiz. Esperanto’yu geliştiren kişi “Polonyalı Yahudi bilgin Doktor Ludoviko Lazaro Zamenhoftur. Bu bilgin 15 Aralık 1859’da Polonya’nın Bielestok şehrinde doğmuştur. O, bilhassa Hint-Avrupa dillerinden pekçoğunu iyi bilmekteydi. Bu dillerin düzensizlikleri, diğer milletlerce öğrenilmelerinin güçlüğü onu yeni bir dil arayışına itmıştır.”⁶⁴ “Anadilleri farklı olan insanlar arsında anlaşmayı kolaylaştırmayı amaçlayan”⁶⁵ Esperanto’nun kelime anlamı

⁶³ Aydın Sayılı, *Bilim ve Kültür Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1978, s. 388

⁶⁴ Yusuf Sadi Eroğlu, < [http:// www.izedebiyat.com/Bilimsel/Dilbilim/Yusuf Sadi Eroğlu/Esperanto ve Türkçe](http://www.izedebiyat.com/Bilimsel/Dilbilim/Yusuf_Sadi_Eroglu/Esperanto_ve_Turkce/)>(Erişim Tarihi: 25.06.2006).

⁶⁵ < [http:// tr.Wikipedia.org/wiki/Esperanto](http://tr.Wikipedia.org/wiki/Esperanto)> (Erişim Tarihi: 25.06.2006).

“ümit eden”⁶⁶ dir. “ Morfolojisi Macarca, Türkçe gibi bitişken dillere benzer.... Sözcük dağarcığı daha çok Hint-Avrupa dillerinden gelmektedir.”⁶⁷ Yapma bir dilin bile fiilimsi oluşturmada Türkçe’ye yaklaşması dilimizin birçok dile göre mantıki bir düzenlilik taşıdığını ve yine birçok dilden üstün olduğunu göstermektedir.

“ Bununla ilgili karşılaştırmalı örnekler verelim:

Türkçe:	Esperanto Dilinde :
Geç-en sene	Pas-inta jaro
Gel-ecek yıl	Ven-onto jaro
Düş-en adam	Fal-inta homo

Örneklerde görüldüğü gibi fiillere eklenen –inta, -inte, -into, onto vb. ekler sayesinde Esperanto dilinde fiilimsiler oluşturulmaktadır.”⁶⁸ Bizler, Türk Dili’nin fiilimsilerinin fiil kök veya gövdeleri ve isim işletme ekleri ile olan ilişkilerine, kelime gupları ve cümlede kullanılış özelliklerine derin yapıda eğilirsek görürüz ki fiilimsiler, bir dilin değişip başkalaşmasında veya ölmesinde en son aşama olan söz dizim yapısının değişmesini engelleyen dolayısıyla dilin dışarıya karşı korunmasını sağlayan kalkanlardır. Böylesine büyük bir güce sahip olan “Türkçe’nin yardımcı unsur + asıl unsur yapısına ve yardımcı unsurun çekim ekleri (zaman, şahıs ekleri) olmaksızın kullanılmasının aksine, yabancı dillerin tesiri altında kalarak gittikçe artmakta olan unsurların başında çoğu lehçelerde kullanılan ki’li birleşik cümlelerle; bazı lehçelerde de örneklerine rastladığımız ani(ki, ne), nije (nasıl),nende (nerede), kaysı (hangi), sol (şu), sonday (o kadar),... gibi zamirlerin bağlaç gibi kullanıldığı cümle türleri gelmektedir. ..Hint-Avrupa dillerinin yapısına yaklaşmakta olan bu tür cümlelerin gittikçe yaygınlaşması, Türkçe’nin en önemli özelliklerinin başında gelen fiilimsilerin görevlerinin sınırlanmasına ve kullanımlarının azalmasına yol açtığını söylemek gerekir.”⁶⁹

Duygu ve düşüncelerimizin en ince ayrıntılarını, Türkçe’nin ses ve şekil sistemindeki düzenlilik ile verebildiğimiz fiilimsi yapıları ve genel olarak Türkçe’nin grameri insan zekâsının başarısıdır.

⁶⁶ < [http:// tr. Wikipedia.org/wiki/Esperanto](http://tr.wikipedia.org/wiki/Esperanto)> (Erişim Tarihi: 25.06.2006).

⁶⁷ < [http:// tr. Wikipedia.org/wiki/Esperanto](http://tr.wikipedia.org/wiki/Esperanto)> (Erişim Tarihi: 25.06.2006).

⁶⁸ Yusuf Sadi Eroğlu, < [http:// www.izedebiyat.com](http://www.izedebiyat.com) /Bilimsel/Dilbilim/ Yusuf Sadi Eroğlu/Esperanto ve Türkçe> (Erişim Tarihi: 25.06.2006).

⁶⁹ Musa Özkan, a.g.e., s. 114

Fiilimsiler ile düşüncenin oluşum süreçlerini ve oluşum sırasını çok net bir şekilde takip etme imkânına sahibiz. Cümle ve metin anlambilim çalışmalarında bu yapıların ayrı bir yeri bulunmaktadır.

Son olarak “geniş bir partisip sistemine sahip bulunan Türkçe’de, fiili isim şeklinde ifade eden, hareketi isim kalıbına sokan bu kelime çeşidi Türk cümlesine büyük bir sadelik vermekte, birçok dillerin birleşik cümlelerle karşıladıkları ifadelerin, Türkçe’nin yine zengin olan gerindium sistemi ile birlikte, yardımcı cümlelerden uzak basit cümlelerle karşılanmasını sağlamaktadır.”⁷⁰ Bu sebeple Türk dilinin ürettiği, kendine has vasıflarla donattığı fiilimsi yapılarının doğru teşkiline ve kullanımına bütün Türk lehçelerinde özen gösterilmesi gerekmektedir.

2. Fiilimsi ve Sıfat-fiiller Üzerine Yapılan Başlıca Çalışmalar:

Muharrem ERGİN, ‘Türk Dil Bilgisi’ adlı eserinde Türkçe’nin pek çok gramer meselesi üzerine getirdiği açıklamalarla kaynak kitap olarak kabul görmüş olan bir dilcimiz olarak sıfat-fiilleri ‘PARTİSİPLER’ başlığı altında değerlendirerek partisiplerin özelliklerinden, başlıca partisip eklerinden bahsetmiştir. Eserde ‘Fiillerin Gramer Kategorileri ve Fiil Çekim Ekleri’ başlığı içerisinde alt başlık olarak ‘Vasıf ve Partisip Ekleri’ne değinilmiştir. Bu bölümde, “Türkçe’de vasıf kategorisi de fiil kök veya gövdelerinin bir çekim şekli ile karşılaşılır. Fiillerin vasıf ifade eden bu çekimli şekilleri vasıf kipleri, bu kiplerin çekim ekleri de vasıf ekleridir. Vasıf kiplerine partisip şekilleri, vasıf eklerine de partisip ekleri”⁷¹ adını vermektedir. Yine üçüncü bölüm olan ‘Kelime Grupları ve Cümleler’ ana başlığı içerisinde ‘Kelime Grupları’ yan başlığında ‘Partisip Grubu’ olarak üç yerde değinmiştir.

Kemal ERASLAN, doçentlik tezi olarak hazırladığı ve daha sonra İstanbul Üniversitesi tarafından basılan ‘Eski Türkçe’de İsim-fiiller’ isimli çalışmasında sıfat-fiiller ile ilgili Türk ve yabancı bilim adamlarının görüşlerine yer verdikten sonra isim-fiilleri ve hususiyetlerini açıklamıştır. Fikirlerine yer verdiği gramercilerden Muharrem Ergin’in düşüncelerine birçok noktada katıldığını yeri geldikçe belirtmiştir.

Kemal ERASLAN eserinde ‘Eski Türkçe’ döneminin dil özelliklerinden yola çıkarak isim-fiilleri kapsamlı bir çalışmayla ele almıştır. Bugün de konumuz üzerine yapılmış en geniş araştırma çalışmalarından biridir.

⁷⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*; Bayrak Yayım, İstanbul, 1997, s. 334

⁷¹ Muharrem Ergin, a.g.e., s.137

Birçok gramercinin fikir birliği edemediği için çeşitli şekillerde adlandırdığına ‘İsim-fiil’ demesinin gramer kurallarına dayandırdığı sebepleri olduğuna değinmiştir: “İsim-fiiller, neneleri geçici hareket vasıfları ile karşılayan vasıf isimleri olduklarından kelime çeşidi olarak sıfat sayılabilirler; bunlara sıfat-fiil denilmesinin sebebi de budur...Esasen Türkçe’de isim ve sıfat ayrımı, Hind-Avrupa dillerinde olduğu gibi şekle dayanan bir ayrım değil; kullanılış ve fonksiyona dayanan bir ayrımdır.”⁷² Ayrıca sıfat olarak vazife görmelerinin isim-fiillerin sadece bir özelliği olduğunu ama bu sebeple sıfat-fiil demenin doğru olmayacağını açıklamıştır.

‘Ortaç’ teriminin de konuyu tam olarak ifade edemediğini düşünmektedir. “ Bu terimle, isim-fiillerin isimlerle fiiller arasında orta bir şekil olduğu mu belirtilmek istenmiş, yoksa isim-fiillerin fonksiyonu mu kastedilmiş, belli değildir.”⁷³ Der. Ayrıca ‘ortaç’ teriminin yapısında bir yanlışlık olduğuna da değinmektedir. Eraslan; “ ‘ortaç’ terimi orta kelimesinden –ç eki ile genişletilmiş bir şekildir. Ancak fiilden isim yapan bu ekin bir isme getirilmesi doğru değildir. Kelime herhalde ‘bağlaç, ulaç’ gibi yeni kelimelere benzetilerek türetilmiş olmalıdır”⁷⁴ diyerek kelimenin hem yapılış hem de muhteva bakımlarından yetersiz olduğunu belirtmiştir.

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ tarafından hazırlanan ve Tuncer Gülensoy tarafından yönetilen basılmamış doktora tezi ise bizim konumuz açısından önemli bir kaynaktır. ‘Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-fiiller’ adıyla hazırlanan tezde önce Oğuz Grubu Türk Şivelerinden, Türk Lehçe ve Şivelerinin Tasnifinde Oğuz Grubu Türk Şivelerinin yerinden bahsedilmiş sonra sıfat-fiiller üzerine yapılan tarifler, sıfat-fiillere has hususiyetlerden bahsedilmiştir. Çalışmanın asıl kısmını inceleme bölümü oluşturmaktadır.

Fatma ERKMAN-AKERSON ve Şeyda OZİL’in birlikte hazırladıkları *Türkçede Niteleme- Sıfat İşlevli Yan Tümceler* isimli eserde sıfat-fiilli yapılar kelime grubu ve cümle bazında değerlendirilmiştir. Bu eser, sıfat-fiillerle kurulan yapıların incelenebilmesi için oldukça yararlı ve kapsamlı bir çalışmadır.

Nesrin BAYRAKTAR’ ın kaleme aldığı *Türkçe’de Fiilimsiler* adlı eser son dönemde fiilimsiler üzerine hazırlanan kapsamlı çalışmalardan biridir.

⁷² Kemal Eraslan, *Eski Türkçe’de İsim-fiiller*; İst. Üni. Edb. Fak. Yay. İstanbul 1980, s. 3

⁷³ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 4

⁷⁴ Kemal Eraslan, a.g.e. (Dipnot 9’dan), s. 4

Ferhat ZEYNALOV'un *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*⁷⁵ adlı eserinde 'Fiilimsiler' ve 'Sıfat-fiiller' ile ilgili geniş bilgiler yer almaktadır.

J. ECKMANN 'Çağatayca'da İsim-fiiller' adlı bir makale kaleme almıştır. Zeynep KORKMAZ'ın konumuzla ilgili olarak "Türkçe'de -acak/-ecek Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine"⁷⁶ adlı makalesi ve "-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil Ekinin Yapısı Üzerine"⁷⁷ adlı makalesi de çalışmamız açısından sıfat-fiil eklerine dayanan fiil çekim eklerinin, sıfat-fiil eklerinin yapısına yönelik çalışmalar yer vermesi bakımından önemlidir. Ahat Üstüner'in "-dik/-dük ve -AcAk Eklerinin Hareket İsmi Göreviyle Kullanılmaları" adlı makalesi ve Mecdud Mansuroğlu tarafından hazırlanan "Türkçe'de -gu Ekinin Fonksiyonları"⁷⁸ adlı makale de zikredilmesi gereken eserler arasındadır.

Mehmet ÖZMEN'in yazdığı "-IcI/-UcU Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanılması Üzerine"⁷⁹ adlı makale sıfat-fiil eklerinin zaman eki fonksiyonu üzerine yapılmış olan çalışmalardandır.

Ahat ÜSTÜNER'in "-dik/-dük ve -AcAk Eklerinin Hareket İsmi Göreviyle Kullanılmaları" adlı makalesi ve "Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller"⁸⁰ adlı doktora çalışması sayabileceğimiz diğer eserlerdendir.

Türkmen Türkçesi'nde T. GUZİÇİYEV⁸¹ ve B. HOCAYEV'in⁸² sıfat-fiiller ile ilgili kitapları vardır.

Özbek Türkçesi'nde R. CUMANİYAZOV'un⁸³ sıfat-fiillerle ilgili çalışması ile Kazak Türkçesi'nde T. ERGALİYEV'in⁸⁴ eseri bu konuda yapılan çalışmalardan diğerleridir.

Konumuzu ilgilendiren kitap, yazı ve makaleler oldukça fazladır. Biz, burada bu çalışmalar içerisinde birkaçına değinmekle yetindik.

⁷⁵ Ferhat Zeynalov (Çev. Yusuf Gedikli), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul, 1993

⁷⁶ Zeynep Korkmaz, "Türkçe'de -acak/-ecek Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine", *DTCF Dergisi*, C.XVII, S. I-II, Ankara, 1959, s.159-168

⁷⁷ Zeynep Korkmaz, "-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil Ekinin Yapısı Üzerine", *TDAY,-Belleten* 1968 Ankara, 1969, s. 31-38

⁷⁸ Mecdud Mansuroğlu, "Türkçe'de -gu Ekinin Fonksiyonları", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, s. 341-348

⁷⁹ Mehmet Özmen, "-IcI/-UcU Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanılması Üzerine", *'Bir' Türk Dünyası İnceleme Dergisi*, 1988, S.9-10, s. 545-556

⁸⁰ Ahat Üstüner, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller*, Erciyes Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 1993

⁸¹ T. Guziçiyev, *Türkmen Dilinin 18-19 Asır Edebi Yazuv Yadıgerliklerinde Ortak İşlikler*, Aşgabat, 1970

⁸² B. Hocayev, *Hezirki Zaman Türmen Dilinde Ortak İşlik Formaları*, Aşgabat, 1975

⁸³ R. Cumaniyazov, *Özbek Tilida Sıfatdaş*, Taşkent, 1949

⁸⁴ T. Ergaliyev, *Kazak Tilindegi Esimşe Kategoriyası*, Almatı, 1958

3. Fiilimsiler Üzerine Çeşitli Tanımlar:

Fiilimsiler tartışılmalı, üzerinde görüş birliğine varılmamış gramer konularından biridir. Günümüze kadar yapılan tanımlarda fiilimsilerin bazı özellikleri ön plana çıkartılmış bazı özellikleri ise göz ardı edilmiştir. Çalışmamızın bu kısmında, bugüne kadar yapılmış çeşitli fiilimsi tanımlarına ve fiilimsilerle ilgili düşüncelere yer vermek gerektiği kanaatindeyiz.

Türkçe Sözlüğün ‘Fiilimsi’ maddesinde “olumsuzu yapılan, tümleç olabilen mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi türleri bulunan fiilden türemiş şekiller, eylemsi”⁸⁵ şeklinde bir tanım yapılmıştır. Bu tanım içerisinde geçen ‘mastar’ ibaresi için yine aynı kaynağı temel olarak aldığımızda “ fiilin –mak / -mek veya –ma / -me ekleri alan ve isim gibi kullanılan şekli”⁸⁶ denmiştir. Bu aşamada dikkatleri çekmek istediğimiz bir nokta vardır ki o da-bazı sıfat-fiil eklerinin gerek Türkiye Türkçe’ sinde gerekse bazı Türk lehçelerinde ve Türkçe’nin çeşitli devirlerinde isim-fiil ekleriyle de karşılanabiliyor olmasıdır. Bu durum, sıfat-fiil ile isim-fiil ikilisinin çeşitli özellikler bakımından benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Nitekim ana konumuz açısından önemli eserler arasında yer alan Kemal ERASLAN’ın *Eski Türkçe’de İsim-fiiller* adlı eserinde çoğu dilcinin ‘ortaç/sıfat-fiil’ olarak adlandırdığına ‘isim-fiil’ dediği tercih etmesinin sebeplerinden birinin de bu olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca ‘isim-fiillere’ de ‘fiil adları’ dediği uygun bulmuştur. Adlandırmada yaşanan bu karışıklık, eklerinin tasnifinde ve gramer kitaplarında hangi bölüm içerisinde yer alacağı konusunda da görülmektedir.

“Türkçe’nin gramerini ele alan veya dil incelemesini de içeren transkripsiyonlu çalışmalarda isim-fiil ekleri fiilden isim yapma ekleri içinde yer alır. Yani isim-fiiller Türkologların tümü tarafından fiilimsi olarak kabul edilmezken sıfat-fiiller ve zarf-fiiller tüm kitaplarda ayrı olarak yer almaktadır.”⁸⁷ Bu konu üzerine tekrar değineceğimizi belirterek çeşitli gramercilerin fiilimsi tanımlarına geçmek istiyoruz:

Haydar EDİSKUN; “Bir eylem adı oldukları için isim; bir ismi niteledikleri için sıfat, iki cümleciği bağladıkları için bağlaç olan; özne, nesne, tümleç aldıkları için de cümlede yüklem görevinde bulunan kelimelere fiilimsi denir”⁸⁸ demektedir. Tahir Nejat

⁸⁵ Hasan Eren vd., a.g.e., c.1, s. 503

⁸⁶ Hasan Eren vd., a.g.e., c.2, s. 993

⁸⁷ Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*; TDK, Ankara, 2004 s.4

⁸⁸ Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988 s.283

GENCAN ise “eylemden türedikleri halde ad, sıfat,bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere fiilimsi”⁸⁹ dendiğini söylerken Tahsin BANGUOĞLU; “fiilin isimleşmiş şekilleri sayılan yatık fiiller, fiil kişi eki almazlar(fakat isim olarak iyelik ekleri alanları vardır) ve ancak tamamlanmamış bir yargıya yüklem olurlar. Bitmemiş fiil adını da buradan alırlar”⁹⁰ der. Mehmet HENGİRMEN de diğerlerine benzer bir tanımla “eylemden türeyen, tümleş alan, olumsuz yapılan, eylem çekimine girmeyen sözcüklere eylemsiler denir”⁹¹ der. Ahmet TOPALOĞLU; “fiilden türetilen ancak çekime girmeyip yalnız olumsuz yapılabilen fiil ismi, isim-fiil ve zarf-fiilin ortak adıdır”⁹² şeklinde bir tanım getirmiştir.

Mecdut MANSUROĞLU; “başka dillerin yardımcı cümle ile bildirdiklerini Türkçe’nin zengin isim-fiilleri ve zarf-fiilleri ile yani çekimli fiil veya bildirici sayılamayacak unsurlarla karşıladığını”⁹³ ifade eder.

Tüm bu tanımların ortak noktalarından biri fiilimsilerin fiilden türedikleri, fiile has hususiyetleri bünyesinde hıfz ettikleri fakat cümle içindeki işlevleri bakımından fiil olmaktan çıktıkları yolundadır. Bizce ‘Türk dilinde Fiilimsiler; duygu, düşünce ve hareketlerimizi yoğun ve sanatlı bir anlatımla ifade ederken dilde tasarruf prensibini uygulamamıza imkan veren; isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi çeşitleri bulunan, özellikle sıfat ve zarf-fiiller ile yan cümle kurmak suretiyle birleşik ve girişik cümleler oluşturmaya; isim ve sıfat-fiiller ile de tamlamalar kurmaya yarayan; fiil ve isme ait bazı özellikleri birarada bulunduran kelimelerdir.’

4. Türk Dili’nde Fiilimsilerin Özellikleri ve Cümledeki Görevleri :

Fiilimsiler, adından da anlaşılabilceği gibi fiile benzeyen fakat ‘fiil’ olmaktan ayrılmış kelimelerdir. Bununla birlikte fiiller gibi olumsuzluk eki ve çatı ekleri alabilirler. Ancak fiil çekimine girmezler. Fakat aldıkları iyelik ekleri ve bilhassa sıfat-fiillerin taşıdıkları zaman ifadesi fiilimsilerde fiil çekimine ait unsurların barındığını gösterebilir düşüncesini taşımaktayız. Ayrıca fiil şekil ve zaman eklerinin pek çoğunun sıfat-fiil menşeli olması da bu konuda önem arz etmektedir.

⁸⁹ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*; TDK, Ankara, 1979 s.379

⁹⁰ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*; TDK, Ankara 1986 s.419

⁹¹ Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*; Engin Yay. Ankara, 1995 s.249

⁹² Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*; Ötüken yay. İstanbul, 1989 s.72

⁹³ Mecdut Mansuroğlu, “Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcılar”, *TDAY-Belleten*, 1955, s.975

Fiilimsiler; bağlaçlar ve noktalama işaretleri ile birden çok yüklemi olan uzun ve ağırdal cümleler yerine bağlaç kullanmadan hareket ve zaman ifadeli yoğun anlatımlı fakat daha kısa cümleler kurmamıza yardım eden dil unsurlarıdır.

Fiilimsi ekleri esasında birer yapım eki olduğundan bu eklerle yapılan kelimeler fiillik hususiyetlerinden uzaklaşıp cümlede isim, sıfat, zarf olarak kullanılırlar. İsim ve sıfat-fiiller tamlamanın tamlayan veya tamlanan kısmını oluştururlar. Özne, nesne, tümleç ve ek-fiillerle yüklem görevinde kullanılabilirler.

Aslına bakarsak fiilimsi eklerinin hangi kategori içerisinde değerlendirileceği gramerciler tarafından tam olarak kararlaştırılmamıştır. Bu konuda Bilgehan Atsız Gökdağ'ın fikirleri şöyledir: "Fiilin çekimlenmeyen formları olan sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastarı oluşturan ekler fonksiyonel-gramatik ekler deyip, onları mahiyet olarak yapım eklerine dahil edebiliriz. Çünkü fiilin çekimlenmeyen formları iki kategorinin, iki kelime çeşidinin taşıyıcısı olmakla birlikte, gramatik açıdan bunların biri, diğerine nisbeten belirleyicidir. Burada tam olarak olmasa da bir kelime çeşidinin başka bir kelime çeşidine geçmesi olayı vardır ki bu da yalnız ekler vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı –mak/-mek eki isim türeten ek olarak kabul edilir. Sıfat-fiilin bazen sıfat bahsinde ele alınması da bu yüzdendir."⁹⁴

Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın durum ve yapıma şeklini gösteren Zarf-fiiller; hiçbir zaman iyelik, çokluk, hal ekleri gibi isim çekim eklerini alamazlar sadece fiilleri vasıflandıran kelimelerdir. Fiilleri vasıflandırırken zaman, şekil, yer, oluş-meydana geliş durumlarını, miktarları belirtme, anlam ve anlatıma süreklilik, derinlik katma gibi özellikleriyle cümleyi genişletirler. İşte bu gibi nedenlerle zarf-fiillerin isim ve sıfat-fiillere kıyasla fiile daha yakın oldukları fikrini taşıyoruz. Zarf-fiillerin fonksiyon ve mana bakımından fiile daha yakın oluşları Türkçe'nin söz diziminde temel cümledeki yerini de etkilemektedir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz isim hal eklerini, iyelik eklerini almaları; nesne alabilmeleri ve hareketleri karşılayan sözcükler olmaları vechiyle isim ve sıfat-fiillerin birbirlerine yakın olduklarını da belirtmek gerekmektedir.

Fiillerin en belirgin özelliği olan 'hareket' kavramı fiilimsilerde devam eder. Bu özellik, fiilimsi eklerini diğer yapım eklerinden ayırır. Ayrıca sıfat-fiillerde diğer fiilimsi türlerinde olmayan bir özellik de 'zaman' ifadesi taşımalarıdır. Birçok gramer kitabında sıfat-fiil bahsinde bu eklerin taşıdıkları zaman ifadesine göre tasnif edildiği

⁹⁴ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 65-66

görülmektedir. Kemal ERASLAN'a göre; "bu hususiyet isim-fiilleri diğerlerinden kesin bir şekilde ayırdığı gibi isim-fiil eklerinin şekil ve zaman eki durumuna geçmelerini de sağlamaktadır. Birçok fiil çekimlerinin isim-fiil menşeli olması bundandır."⁹⁵

Sıfat-fiillerdeki zaman ifadeleri bazı eklerde daha açık (-an /-en, -gan / -gen, -r, -ar / -er, -ur / -ür, -acak / -ecek...) bazılarında ise zamanı ifade etme fonksiyonu daha geri planda kalan bir özellik konumuna düşer. Bu şekildeki sıfat-fiil eklerinden bazıları kalıplaşarak nesnelere karşılayan kalıcı isimler haline dönüştüklerinde zamanı ifade etme özelliklerini yitirerek diğer isimler gibi değerlendirilirler.

Fiilimsiler içerisinde sıfat-fiillerin kendinden önce gelen kelime ve kelime grubunu idare etmesi, onu bir yönüyle fiillere yaklaştırırken bir yönüyle de fiillerden uzaklaştırmaktadır. Sıfat-fiiller; yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma hali ile olan ilişkilerinde fiile yaklaşıırken ilgi hali ile olan ilişkisinde fiillerden uzaklaşarak isme (sıfata) yaklaşmaktadır. Bu, iyelik eki alan sıfat-fiilin ilgi eki alan bir ismi isteyerek tamlama kurmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, tamlama kurmak yoluyla oluşan gruplarda, eklerin tasarrufu ve idaresi ile ilgili bazı problemlerin çıktığını özellikle Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerde sıkça görüyoruz. Birçok sıfat-fiilli cümlede şöyle bir yapıyla karşılaşmaktayız: Ya sadece iyelik ekli bir sıfat-fiil (tamlayanı düşmüş bir tamlama) ya da Türk dilinin tamlama oluşturma alışkanlığı dışında bir kullanım, farklı bir hal eki veya gereken hal eki olmayan tamlama şekli. Çoğunluk itibariyle iyelik ekleri ile birlikte kullanılan "-AcAk, -Dik" sıfat-fiil eklerinin oluşturduğu tamlamalarda bahsettiğimiz durum yaşanmaktadır.

J. Deny, "fiilin isimcil siygalarını 'alemlik (master), sıfatlık (ortaç), katmaçlık (ulak) olarak üçe ayırır ve bunun kat'ı olmadığını belirtir"⁹⁶ J. Deny'nin fiilimsilerin kesin olarak ayrı olmadığını ifade etmesine biz de katılmaktayız. Çünkü özellikle isim-fiil ile sıfat-fiil arasında bazı durumlarda görev ve fonksiyon bakımlarından geçişlilik vardır. Birbirlerinin işlevini karşılayacak şekilde kullanılabilir. Buna, Türk Dili'nde kullanılan pek çok zarf-fiil ekinin sıfat-fiil ekinden geldiği düşüncesini ilave edersek bu işlev geçişliliği oldukça önemli bir durum haline gelir. Sıfat-fiil eklerinin fiil şekil ve zaman ekleri içerisinde yer alır olması da bir diğer dikkat çeken noktadır.

⁹⁵ Kemal Eraslan, a.g.e., s.8

⁹⁶ J. Deny, *Türk Dili Grameri*; (Çev. A. U. Elöve), s. 418

Fiilimsiler; onları kullanan kişilere özel, her defasında değişen anlam ifadeleri taşıyan fakat bir o kadar da anlatıma güç veren, derin yapılı öğelerdir. Zaten ifade edilmek istenene göre kullanımı genişler,birbirini idare eden dil birlikleri ile cümleyi genişleten unsurlar olarak karşımıza çıkar.

B. SIFAT_FİİLLER

1. Sıfat-fiil Üzerine Çeşitli Tanım ve Görüşler:

Sıfat-fiiller hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Sıfat-fiiller üzerine yapılmış çeşitli tariflerde hareket ve zaman ifadesi taşımaları ön plana çıkartılan özellikleri arasında yer almaktadır. Gerçekten de sıfat-fiiller varlıkların bir süreliğine taşıdıkları, harekete dayanan vasıflarını karşılayan kelimeler olmuştur. Bunun yanı sıra nesnelere karşıladıkları için isim; fiile has bazı hususiyetleri bünyelerinde hıfz ettikleri için fiil bahsinde değerlendirilmiştir. Konu üzerine çalışma yapan dilbilimciler ayrı ayrı yönlerine eğilmişler bu nedenle tam bir görüş birliğine varılamamıştır. Şimdi bazı sıfat-fiil tariflerini vermeyi,değerli dilbilimcilerimizin görüşlerini sunmayı uygun buluyoruz:

Muharrem Ergin *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde “Partisipler” bahsinde “ zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir”⁹⁷der. Yine aynı eserde partisip eklerini fiil işletme ekleri olarak değerlendirmiş, “fiillerin isim şekilleri olduğu için kısaca *isim-fil*”⁹⁸ diyebileceğimizi söylemiştir.

Muharrem Ergin’e göre “partisipler nesnelere hareket vasfını karşılayan fiil şekilleridir. Hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesnelere karşıladıklarına göre, nesne karşılayan kelimeler olarak partisipler, mâna bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girer. Partisiplerin asıl isimlerden farkı, nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile şu veya bu kalıcı vasfıyla değil; hareketi ile ifade etmesidir.”⁹⁹

Tahir Nejat Gencan’a göre “varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem sayılan sözcüklere *sıfat-eylem* denir.”¹⁰⁰

⁹⁷ Muharrem Ergin, a.g.e., s.334

⁹⁸ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 333

⁹⁹ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 570

¹⁰⁰ Tahir Nejat Gencan, a.g.e., s. 380

Kaya Bilgegil; “eylem kavramı taşıdıkları halde, çekilme kabiliyetinden mahrum olan, yan cümleciklerde yüklem görevi alabilen niteleyici kelimelere *sıfat-fiil* denir.”¹⁰¹ Şeklinde bir tanım getirmiştir.

Tuncer Gülensoy da sıfat-fiilleri; “fiillerin zamana bağlı sıfat ve isim şekilleri”¹⁰² olarak değerlendirmiştir.

Vecihe Hatiboğlu; “tümleç alabilen, ad ve sıfat gibi kullanılan eylemsi”¹⁰³ tanımını yapmıştır.

Volkan Coşkun, *Özbek Türkçe’si Grameri* adlı eserinin sıfat-fiil başlığı altında şöyle demiştir: “Sıfat-fiil, sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir.”¹⁰⁴

Zeynep Korkmaz, sıfat-fiilleri şu şekilde tanımlamıştır: “Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir.”¹⁰⁵

Emin Kalay ise “ sıfat-fiil, zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir. Sıfat-fiiller için, nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir de diyebiliriz”¹⁰⁶

János Eckmann, “isim hususiyetleri taşıyan fiil şekillerine partisip denir”¹⁰⁷ şeklinde kısa bir tanım getirmiştir.

“Necmettin Hacıeminoğlu, Talat Tekin, Zeynep Korkmaz, Kemal Eraslan, Gabain, Eckmann” gibi gramerciler konumuzu isim-fiiller başlığı altında değerlendirmişlerdir. Vecihe Hatiboğlu *Derleme Terimler Sözlüğü*nde ‘ortaç’ terimini kullanmıştır. J. Deny de ‘Türk Dili Grameri’ adlı kitabında “ Fiilin Sıfatlık Siygaları” başlığı altında ‘ortaç’ terimini kullanmıştır.

Kemal Eraslan *Eski Türkçe’de İsim-fiiller* adlı eserinde “ortaç” teriminin yeterli ve açık olmadığını belirtmiştir. Ayrıca 9. Dipnotta ‘ortaç’ kelimesi ile ilgili olarak şöyle demektedir: “ ‘ortaç’ terimi ‘orta’ kelimesinden –ç eki ile genişletilmiş bir şekildir. Ancak fiilden isim yapan bu ekin isme getirilmesi doğru değildir. Kelime herhalde

¹⁰¹ Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Baskı, İstanbul 1984, s.197

¹⁰² Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağzları*, Ankara 1988, s.111

¹⁰³ Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*; TDK, Ankara, 1972 s.73

¹⁰⁴ Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*; TDK, Ankara, 2000 s.190

¹⁰⁵ Zeynep Korkmaz, *Grameri Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 132

¹⁰⁶ Emin Kalay *Edirne İli Ağzları*, TDK, Ankara, 1998, s.112

¹⁰⁷ János Eckmann, (Çev. Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara, 2003, s. 99

bağlaç, ulaç gibi yeni kelimelere benzetilerek türetilmiş olmalıdır”¹⁰⁸ diyerek hem kelimenin yapım şeklinin hem de kapsamının belirsiz ve yetersiz oluşunu eleştirerek isim-fiil teriminin daha doğru olacağını belirtmiştir.

Muharrem Ergin ise ‘Türk Dil Bilgisi’ adlı eserinde “Partisipler” başlığı altında değerlendirmiş fakat “...partisiplerin bir tarafı isim, bir tarafı fiildir. Onun için bunlara isim-fiil adını veriyoruz”¹⁰⁹ demiştir. Kemal Eraslan ise ‘Eski Türkçe’de İsim-fiiller’ adlı eserinde Muharrem Ergin’in görüşlerine yer verdikten sonra aynı düşüncede olduğunu söyleyerek ‘isim-fiiller’ olarak değerlendirmiştir. Eraslan ayrıca “isim-fiillerin sıfat olarak vazife görmeleri, onların çeşitli fonksiyonlarından biridir; kullanılışları yani hal, iyelik ve çokluk eki almaları, edatlara bağlanmaları düşünülürse kelime çeşidi bakımından isim oldukları kolayca anlaşılır”¹¹⁰ demektedir.

Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Tahir Nejat Gencan, Tahsin Banguoğlu gibi gramercilerimiz de ‘sıfat-fiil, sıfat-eylem’ terimlerini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Biz, çalışmamız içerisinde günümüzde daha çok tercih edilen ‘sıfat-fiil’ terimini kullanmayı uygun bulduk.

İncelediğimiz lehçeler içerisinde Türkmen Türkçe’sinde “ortak işlik”, Özbek Türkçe’sinde “sıfatdaş” ve Kazak Türkçe’sinde ise “esimşe” olarak kullanıldığını da burada belirtmek gerekmektedir.

2. Sıfat-fiillere Ait Bazı Özellikler:

2.1. Hareket İfadesi :

Sıfat-fiiller fiile has birçok özelliği bünyesinde taşımaktadır. Bu özelliklerden biri de “hareket” ifadesidir. Fakat bu hareket ifadesi fiillerde olduğu kadar belirgin ve net değildir. “Diğer bir ifadeyle sıfat-fiil, eşyanın hareketle bağlı olan alametini bildirir. Buna göre de fiiller cümlede yüklem, sıfat-fiiller de genellikle tamlayan olur.”¹¹¹ Hareket vasfına dayalı olarak, tıpkı fiillerde olduğu gibi, zarflarla birlikte kullanıldığı, bazen de zarf görevinde bulunduğu örneklerle karşılaşabiliriz. Ayrıca olumsuzluk ekini, çatı eklerini alabilmesi, zaman anlamı vermesi hep bu özelliğinden kaynaklanmaktadır.

¹⁰⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., (Dipnot 9), s. 4

¹⁰⁹ Muharrem Ergin, a.g.e., s.334

¹¹⁰ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 3

¹¹¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 32

“Bir kısım isim-fiiller (sıfat-fiiller); verme, bulunma, çıkma veya eşitlik hali eki aldıklarında mücerret hareket hali ifade eden zarf-fiillere yaklaşırlar. Bu durum bilhassa Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Azeri Türkçesi, Doğu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçe ve şivelerinde –duk/-dük, -tuğ/tük; -ğan/ -gen, ған/-ken (> -an/-en) ; -ğu/-gü, -ğu/ -kü; -maz/-mez; -mış/-miş; -r, -ar/-er, -ur/-ür ile –acak/-ecek ekli isim-fiillerde görülmektedir. Bulunma halindeki isim-fiiller cümlede zaman zarfı, çıkma ve eşitlik halindeki isim-fiiller de cümlede hal zarfı gibi vazife görürler.”¹¹² Ayrıca “ Eski Türkçe’de olduğu gibi, Türkiye Türkçesi’nde de isim-fiillerin edatlara bağlanan şekilleri zarf-fiil fonksiyonuna yaklaşırlar.”¹¹³ Aynı konuda Muharrem Ergin’in de benzer düşünceleri vardır. O, partisiplerdeki hareket hali ifadesinin onları gerindiumlara yaklaştırdığını belirtir ve şöyle der: “Bu bilhassa –dık/ -dik ve –acak/-ecek partisiplerinde açıktır. –an/-en partisibi de Azeri sahasında ve Eski Türkçe ile diğer Türk şivelerinde (-gan/-gen) aynı zamanda hareket hali ifadesi taşırdı ve taşımaktadır.”¹¹⁴

2.2. Zaman İfadesi:

Sıfat-fiillerin zaman bildirmesi birçok dilci tarafından en önemli özelliği olarak değerlendirilmektedir. Sıfat-fiiller sınıflandırılırken taşıdıkları zaman anlamına göre değerlendirilmektedir. Ayrıca zaman ifadesi ile birlikte nesnelere geçici olarak karşılayan kelimeler haline dönüşürler. Bu özelliğiyle fiillerden türemiş sıfatlardan ayrılırlar.¹¹⁵

Zaman ifadesini daha belirgin olarak taşıyan sıfat-fiil ekleri ‘ –(A)cAk, -Ar, -mİş, -An, -yAn, -Dık’dır. Fakat incelediğimiz lehçeler içerisinde sıfat-fiil eklerinin zaman ifadesini taşıma fonksiyonlarında yer yer bazı farklılıklar bulunduğunu gördük. Bir lehçede geçmiş zamanı ifade eden ek, başka bir lehçede farklı bir zamanı veya geçmiş zamanla birlikte şimdiki zamanı ifade edebilmektedir. Tüm bunların dışında – An ve –DİK ekleri zamanı ifade etme bakımlarından bazı farklılıklar taşımakta, fonksiyon geçiciliğini bünyesinde barındırmaktadır. Kazak Türkçesi’nde ise “-(g)An” sıfat-fiil ekinin bulunmayışı nedeniyle bu ekin işlevini, daha çok “–DİK” eki karşılamaktadır.

¹¹² Kemal Eraslan, a.g.e., s. 10

¹¹³ Kemak Eraslan, a.g.e. s. 10

¹¹⁴ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 322

¹¹⁵ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 33

Sıfat-fiiller cümlede ister isim görevinde bulunsun ister sıfat zaman ifadesini taşımaya devam ederler. Birçok Türkolog fiil zaman eklerinin sıfat-fiil kaynaklı olduğu görüşünü savunur. Ayrıca bu özellik sıfat-fiilleri isim-fiillerden (fiil adları, mastar) ayıran başlıca hususiyetleridir. Fakat kalıplaşarak kalıcı isim haline dönüştüklerinde bu özelliklerini yitirirler.

2.3. Fiil İfadesi:

Fiil kök veya gövdelerine gelmeleri ve fiillik hallerinden tamamen kopmamaları neticesinde sıfat-fiil fonksiyonuyla kullanılan bir kelime “fiil” ifadesini korumaktadır diyebiliriz. Zaten sıfat-fiillerin geçici bir süreliğine nesnelere karşılamları onların fiillik hususiyetlerinden kopmadığını göstermektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz hareket ve zaman ifadelerini taşımaları günümüzde ve geçmişte Türkiye Türkçesi’nde ve incelediğimiz diğer lehçelerde ve Anadolu ağızlarında zaman eki olarak kullanımları fiil ifadesini taşımalarından kaynaklanmaktadır.

Kemal Eraslan eserinde bazı isim-fiil eklerini vermiş ve bu eklerin Çağatayca’da, Eski Anadolu Türkçesi’nde ve Türkiye Türkçesi’nde şekil ve zaman eki durumuna geçtiğini bildirmiştir.¹¹⁶ Eraslan aynı eserinde, “isim-fiillerin isimden fiil yapma ekleri ile fiil gövdeleri haline gelmeleri pek yaygın olmamakla beraber, bazı örneklerine Eski Anadolu Türkçesi’nde rastlanmaktadır”¹¹⁷ der. “İsim-fiil eklerinin hareket ve zaman ifadesi bunların şekil ve zaman eki durumuna geçmelerini mümkün kılmaktaydı. Bu durumda isim-fiil artık fiilleşmiş ve isim kategorisinden çıkmış demektir.”¹¹⁸

Sıfat-fiil grubunda vurgu, sıfat-fiilden önceki unsur üzerindedir. Bu da onun fiile yakınlığına ışık tutan etmenlerden bir diğeridir.

Fiilin gösterdiği hareketi anlatması, ifade etmesi sebebiyle bu hareketi anlatan, hareket veya işin, oluşun ayrıntılı bilgilerini veren zarfları talep etmesi bakımından da sıfat-fiillerin fiillere yaklaştığını söylemekte haksız sayılmayacağımızı düşünüyoruz. Sıfat-fiillerin zarflarla olan bu ilişkisi ve cümlede zarf görevinde bulunması bazı gramerciler tarafından farklı bir biçimde değerlendirilmekte, sıfat-fiil eklerini taşımaya ve sıfat-fiile has özellikleri bünyesinde saklamasına rağmen farklı bir adla değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bazı sıfat-fiil eklerinin ismin hal ekleri ile

¹¹⁶ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 14

¹¹⁷ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 14

¹¹⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 16

kalıplaşarak zarf-fiil eklerini vücuda getirmesinin bu düşünceye kaynaklık ettiği kanaatindeyiz.

Sıfat-fiillerin fiillerde olduğu gibi olumsuzluk eklerini alması onu fiile ve fiile has hususiyetlere yaklaştırması bakımından önemlidir. Bazı sıfat-fiil ekleri (-AcAk, -(G)An, -DIk, -mIş, -yAn) olumsuzluğu ifade etmede oldukça işlektir. Bazıları ise (-AsI, -mAlI...) olumsuzluğu diğerlerine nazaran daha az yansıtmaktadır. Bunun sebebini bu tür eklerin kullanılış mahiyetlerinde aramanın daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Sıfat-fiillerden bazılarında olumsuzluk “-mA” yerine “değil” kelimesiyle de yapılabilmektedir. Bu durumu biz, daha çok Türkiye Türkçesi’nde görmekteyiz.

Sıfat-fiilleri fiile yaklaştıran bir başka özellik de “şahıs ifadesini” taşımalarıdır. Bu ifade fiillerde olduğu gibi şahıs ekleriyle değil iyelik ekleriyle teşkil edilmektedir. Özellikle “-DIk” eki iyelik ekini almak bakımından oldukça işlektir.

Olumsuzluk ve şahıs ifadelerinin fiile ait karakteristik özellikler olduğu düşüncesiyle bu bölüm içerisinde değerlendirmeyi uygun bulduk.

2.4. İsim İfadesi (Kalıcı İsim Olarak Sıfat-fiiller):

Sıfat-fiil eklerinin aynı zamanda birer yapım eki olması hasebiyle bazı durumlarda fiilden isim yapma ekleri olarak kalıcı isim yaptıkları görülür. Fakat bu duruma Türkçe’nin gramer yapısı içerisinde çok sık rastladığımız söylenemez. Ayrıca sıfat-fiil eklerinin kalıplaşma süreci oldukça uzundur. Bazı sıfat-fiil ekleri isimden isim yapma ekleri ile birlikte kullanılarak çok daha rahat bir şekilde yapım eki fonksiyonuna bürünebilmektedirler. Bu konuya çalışmamızın ilerki bölümlerinde tekrar değineceğimizi belirterek sıfat-fiillerin isimlikleriyle ilgili olarak başka özelliklerine geçmek istiyoruz.

İsim işletme eklerini almaları ve zaman zaman kalıcı isim teşekkül edebilmeleri sebebiyle daha çok isim olarak değerlendirilmişlerdir sıfat-fiiller.

Nesnelerin geçici harekete ve zamana dayalı vasıflarını bildirdikleri için daha çok “sıfat” görevinde kullanılırlar. Fakat kelime çeşidi bakımından bildiğimiz sıfatlardan nenelerin geçici, bir süreliğine taşıdıkları vasıfları ifade etmelerinden dolayı ayrılırlar. Bazı sıfat-fiiller cümlede özneyi karşılayan kelimeler olarak kullanılırlar. Bunlar tamlananı düşmüş birer sıfat tamlaması görünümündedirler. Bir kısım sıfat-fiiller ise isim-fiil göreviyle karşımıza çıkar.

Hareket özelliği ön planda olanlar da çoğunlukla isim hâl ekleri ile beraber zarf görevinde kullanılırlar. Bu tip sıfat-fiiller tartışmalı konulardan birini oluştururlar.

2.5. Sıfat-fiil ve Çatı:

Sıfat-fiiller fiile ait birçok özelliği bünyesinde barındırdığı gibi çatı eklerini alma, bu ifadeleri taşıma özelliğini de korur. Sıfat-fiil ekleri içerisinde “-AcAk, -(G)An, -Dık, -mİş, -yAAAn” ekleri bütün çatı eklerini alabilirken “-AsI, -mAlI, -(A)r” ekleri her çatı ekini alamaz. Genellikle etken ve edilgen çatı ekleri ile birlikte kullanılabilirler. Bu şekildeki sıfat-fiil ekleri, fiile mahsus hususiyetleri çatı eklerinin hepsini alabilenlere göre daha az aksettirmekte ve böylelikle fiilden türeme sıfata yakınlaşmaktadır.¹¹⁹

Bütün çatı eklerini alabilen sıfat-fiil eklerinin geçişli veya geçişsiz olmaları fiil kök veya gövdesine bağlıdır. “Sıfat-fiil eklerinin geçişlilik veya geçişsizlik kategorisinin ortaya çıkmasında hiçbir rolü yoktur.”¹²⁰

Türkçe'nin gramer kuralları içerisinde “etken, edilgen, dönüşlü, işteş” çatıların “geçişlilik ve geçişsizliği” belirleyen unsurlardan olduğunu ifade edebiliriz.

2.6. Sıfat-fiil ve Sıfat:

Varlıkları kısa süreli, geçici özellikleriyle niteledikleri için sıfatlara yaklaşır ve cümlede nitelediği isimlerin önünde yer alır. Bir ismin önünde olan sıfat-fiil, tıpkı sıfatlar gibi hiçbir hal eki almaz, gereken hal ekini nitelediği isim talep eder.

Türkçe'nin iki farklı yapısının birbirine benzer olan yönleri olduğu kadar birbirinden ayrılan yönleri de mevcuttur. Mesela “sıfat-fiillerde hem fiile hem de sıfata ait özellikler bulunduğu halde, fiilden türemiş sıfatlarda sadece sıfata mahsus alametler görülür.”¹²¹

Sıfat-fiilleri sıfatlık görevleriyle sınırlandırmak ve buna göre değerlendirmek geniş bir kullanım sahasına sahip olan bu eklere haksızlık olur. Zira “bunlar, isimler gibi çokluk, iyelik ve hâl ekleri ile son çekim edatlarını alabilirler; fâil, nesne, sıfat, zarf niteleyicisi ve bir cümlede fiilin isim unsuru olarak kullanılabilirler. Diğer taraftan, bunlar zamanı belirlemede; fâil, nesne veya zarf niteleyicisi elde etmede, olumlu ve olumsuz şekilleriyle fiillerin yerini alırlar.”¹²²

¹¹⁹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 46

¹²⁰ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 46

¹²¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 50

¹²² János Eckmann, a.g.e., s. 99

Ahat Üstüner, “Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller” adlı çalışmasında sıfat-fiillerin görev ve özelliklerini maddeler halinde sıralamıştır. Bu özellikler içerisinde dikkatimizi çeken bir maddede “iyelik ekleriyle kullanılan –dik/-dük, -AcAk sıfat-fiil ekleri mastarlara yakın bir görevle, zaman kavramı taşıyan hareket ismi olarak, birleşik cümlelerde yan cümlenin yüklemi göreviyle kullanılabilirler”¹²³ diyerek bu iki sıfat-fiil ekinin değişik bir fonksiyonundan bahsetmiştir. Bunun dışında sıraladığı maddeler bizi yukarıda değindiğimiz özelliklerle benzer niteliktedir.

3. Çeşitli Sıfat-fiil Tasnifleri:

Rıdvan Öztürk, “Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil” adlı eserinde sıfat-fiilleri, ifade ettikleri zamanları göz önüne alarak 3 bölüme ayırmıştır:

- I. Geçmiş Zaman Sıfat-fiili,
- II. Geniş Zaman Sıfat-fiili,
- III. Gelecek Zaman Sıfat-fiili.¹²⁴

Kemal Eraslan da sıfat-fiil eklerini benzer bir şekilde değerlendirerek sınıflandırmıştır. Buna göre:

- a. Geniş zaman ifadesi taşıyan isim-fiiller (-ğan/ -gen, -қан/-ken, -an/-en, -r, -ar/-er, -ur/-ür, -maz/-mez,)
- b. Geçmiş zaman ifdesi taşıyan isim-fiiller (-duq/ -dük, -tuq/ -tük; -miş/-miş; -yuq/-yük)
- c. Gelecek zaman ifadesi taşıyan isim-fiiller (-daçı/ -deçi, -taçı/-teçi, -ğu/ -gü,-ğu/ -kü, -acak/-ecek, -ası/-esi)¹²⁵

Doç. Dr. Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* adlı eserinde sıfat-fiilleri ifade ettikleri zamanlara göre dört başlık altında toplamış, daha sonra diğer Türk lehçelerinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin kullanılış özelliklerine eğilmiştir.

- 1) Geçmiş Zaman Sıfat-fiilleri
 - 1a) –dik, -dik, -duk, -dük/ -tık, -tik, -tuk, -tük
 - 1b) –miş, -miş, -muş, -müş
- 2) Geniş Zaman Sıfat-fiilleri
 - 2a) –an, -en
 - 2b) –ar, -er

¹²³ Ahat Üstüner, a.g.e., s. 33

¹²⁴ Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*; TDK, Ankara, 1997 s.221

¹²⁵ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 8-9

- 3) Şimdiki Zaman Sıfat-fiili
 - 3a) –yan, -yän
- 4) Gelecek Zaman Sıfat-fiilleri
 - 4a) –acak, -ecek
 - 4b) –malı, -meli
 - 4c) –ası, -esi ¹²⁶

Doç. Dr. Ayşe İlker, sıfat-fiilleri ifade ettikleri zamanlara göre tasnif eden diğer dilcilerden farklı olarak “Şimdiki Zaman Sıfat-fiili” adı altında bir değerlendirme yapmıştır. TmT’de yaygın olarak kullanılan “-yA:n” ekinin bu lehçede “-(G)An” eki ile benzer fonksiyonda kullanılması ve köken olarak da yakın olması “(G)An” ekinin “şimdiki zamanı ifade etme fonksiyonu ve TmT’nin dil özellikleri hakkında fikir verdiği kanaatindeyiz.

Nesrin Bayraktar da “Türkiye, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçeleri” temelinde hazırladığı *Türkçede Fiilimsiler* adlı eserinde sıfat-fiil eklerini taşıdıkları zaman ifadesini temel alarak sınıflandırmıştır:

- a. “Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-fiil Ekleri
 - DUk
 - mİş
 - yUk
- b. Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-fiil Ekleri
 - Ar, -Ir, -(y)Ir
 - mAz, -mAs
 - GAn
 - (I)gmA
 - (I)gIl
 - dI
 - GICI
- c. Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-fiil Ekleri
 - GU
 - sIk
 - DAçI

¹²⁶ Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, TDK, Ankara, 1997, s.143-149

- ACAk
- AsI
- mAIU
- CI »¹²⁷

Sıfat-fiillerle ilgili farklı bir tasnif olarak Haydar Ediskun'un tasnifini verebiliriz. O, sıfat-fiillerin hareket ismi oluşları nedeniyle "sıfat-fiil ve mastar eklerini birlikte değerlendirmiştir."¹²⁸

Kemal Eraslan ise sıfat-fiil ve isim-fiil eklerini bir arada değerlendirmemiş fakat çoğu dilcinin sıfat-fiil, partisip, ortaç vb. isimler verdiği bu tür eklere "isim-fiil", isim-fiil adıyla kabul gören fiilimsi grubuna ise "fiil adları" demeği tercih etmiştir.

4. İncelediğimiz Türk Lehçelerinde En Çok Kullanılan Sıfat-fiil Ekleri:

Türkiye Türkçesi

- AcAk
- An
- DIk
- mIş
- r, -Ar
- mAII
- AsI
- IcI

Türkmen Türkçesi:

- An, (gan)
- dlk
- mIş
- Ar
- mAII
- AsI
- cAk

¹²⁷ Nesrin Bayraktar, a.g.e., s. 46-109

¹²⁸ Haydar Ediskun, a.g.e., s. 132

-yA:n

Özbek Türkçesi:

-GAn

-di-gan

-yät-gän

-(y)acak

-r, -Ar

-mas

Kazak Türkçesi:

-GAn

-r, -Ar

-mAs

-(a)tIn

-MIs

-(g)usı

-UçI

5. İncelediğimiz Türk Lehçelerinde Kullanılan Sıfat-fiil Adları:

Bizim, çalışmamızda “sıfat-fiil” olarak adlandırmayı uygun gördüğümüz dil yapısına dört Türk lehçesinde hangi adların verildiğine değinelim:

Türkiye Türkçesi’nde:

Sıfat-fiil, isim-fiil, partisip, ortaç, fer’i Fiiller

Türkmen Türkçesi’nde:

Ortak-işlik

Özbek Türkçesi’nde:

Sifâtdâş

Kazak Türkçesi’nde:

Esimşe, Yesimşe

II. BÖLÜM

İNCELEME

Çalışmamızın bu bölümünde Türkiye Türkçesinde ve Kazak, Özbek, Türkmen Türkçelerinde kullanılan başlıca sıfat-fiil eklerini ele alacağız. Eklerin yapısı ile ilgili bilgi verdikten sonra, kullanılış özelliklerini, işlevlerini, anlamsal görevlerini, taşıdıkları zaman ifadelerini karşılaştırmalı bir şekilde inceleyeceğiz. Sıfat-fiil eklerinin fonksiyon ve özelliklerini örnek cümleler üzerinden yola çıkarak açıklamaya çalışacağız.

Biz, incelediğimiz her sıfat-fiil ekinin kendi içinde bütünlük oluşturması, verilen bilgi ve yapılan değerlendirmelerin bir arada bulunması, karşılaştırılabilmesi için her bir eki alt başlıklar içerisinde ele aldık.

Sıfat-fiiller, kelime grubunda ve cümlede üstlendikleri göreve göre “yalın halde, isim işletme ekleri ile, edatlarla birlikte” kullanılabilirler. Nesnelere geçici olarak, bir süreliğine karşılayan, tanıtan kelimeler oldukları için çoğunlukla sıfat; varlık adları gibi çeşitli eklerle donanarak veya yalın halde kullanılarak isim; zarf niteleyicisi; yüklem vb. olarak kullanılırlar.

1. -(G)An

Bütün lehçe ve şivelerde en geniş kullanım sahasına sahip olan sıfat-fiil eklerinden biridir. Eski Türkçe döneminden beri kullanılagelen ek, “geniş zaman” ifadesini taşır. Fakat Kazak Türkçesinde daha çok “geçmiş zaman” anlamında kullanılmaktadır. Ekin şimdiki zaman ifadesini de taşıdığı gramerciler tarafından belirtilmektedir. Olumsuzu “-ma/-me” olumsuzluk ekiyle yapılır. Türk dili ve lehçelerinde “-an/-en, -gan/-gen, -kan/-ken” şekillerinde kullanılmaktadır.

1. Yapısı:

Kemal ERASLAN, sıfat-fiiller üzerine şimdiye kadar yapılmış en geniş çalışmalardan biri olan *Eski Türkçe’de İsim-fiiller* adlı çalışmasında, bazı dilcilerin ekin yapısıyla ilgili görüşlerine yer vermiştir. Buna göre;

“BANG, ekin -ğan/-gen < -ığ/-ig «fiilden isim yapma eki» -an /-en unsurlarından ibaret olduğunu, bu şeklin -ağan/-egen (<-a- ğan / -e-gen)’e benzediğini ve onun gibi zamanla kısaldığını (kılıpan <kılıp-an gibi) ileri sürmektedir.(bk. Das negative Verbum der Türksprachen, SBAW, Phil.-hist. K1., 1923 s.9). Ramstedt de eki, -ğan/-gen < -ğa

(~ Mançu: ka) –n «geçmiş zaman partisibi» (~Çuvaşça : n, nă) şeklinde izaha çalışmıştır (bk. Mater. Morph., s.126).¹²⁹

Yabancı “Türk dili gramercilerinden İ. A. Andreyev , A. N. Kononov , N. Z. Gadjiyeva ; RAMSTEDT’in görüşüne büyük oranda katılmaktadırlar.”¹³⁰

Eraslan, “...-n «fiilden isim yapma ekini, -ğan/-gen isim-fiil eki içinde aramak veya ondan meydana gelmiş kabul etmek, öncelikle elimizdeki malzemeye ve Türk Dili hakkındaki bilgilerimize uygun düşmemektedir”¹³¹ diyerek eleştirmiştir.

Yine Eraslan’ın nakline göre; “...C. Brockelmann, –ğan/-gen’in Oğuz diyalektlerinde ğ/g seslerinin düşmesi sonucu –an/-en şekline girdiğini, diğer diyalektlerde ise benzeşme sonucu ekin –қан/-ken şeklinin ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift ünsüzden birinin düşmesi ile ekin –an/-en şeklini aldığını (çığğan > çığқан > çıkan gibi) belirttikten sonra –an-en’in ses değişmesi ile –ın/-in haline girdiğini ileri sürmekte, –ın/-in ekinin *adın* (< *ad-ın*) «başka» *yağın* (< *yağ-ın*) yağmur gibi kelimelerde bulunduğunu kabul etmektedir. (bk. Ost. Gr. S.199).”¹³²

Eklerin yapısını inceleyen çoğu gramerci ekin Oğuz Türkçe’ sinde ğ/g seslerinin düşmesi sonucunda –an/-en şeklini aldığı yolunda fikirlerini açıklamaktadırlar.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Geçmiş zaman ve şimdiki zaman anlamı veren bir ektir. Araştırmacılar ekin zaman ifadesi konusunda fikir birliği edememiştir. Bunun sebebi “ sıfat-fiil eklerinin çoğu, fiilin bazı zaman (-acak, -ar/-er, -mış) ve şeklinin (-ası, -malı) ekleri ile omonim olması ve aynı menşeden gelmesi bu eklerde zamanın daha açık görülmesini sağlar. – an/-en ekinde bu durum zayıftır. Bazı doğu şivelerinde –an/-en ekinin zamanı açık ifade etmesi, bu ekin halâ zaman eki olarak kullanılması ile ilgilidir.”¹³³

“-an/-en ekli sıfat-fiilin hangi zamanı bildirdiğini doğru tesbit etmek için cümlenin umumi manası, cümledeki fiilin zamanı, sıfat-fiilin meydana geldiği sözün mana dairesi, bunun mecazî mana gösterip göstermemesi, hangi kelime ve kelime gruplarıyla kullanıldığı vs. gibi hususlar göz önünde tutulmalıdır. Ancak bu üsluba ait

¹²⁹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 38

¹³⁰ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s.69

¹³¹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 38

¹³² Kemal Eraslan, a.g.e., s. 38

¹³³ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 37

durumlar gramatik özellik için ölçü olamaz. Burada esasen, bu ekin mazmunundaki gramatik zaman anlayışı esas alınmalıdır.”¹³⁴

“(G)An” sıfat-fiil ekinin gelecek zaman anlamı bildirdiği de görülmüştür, fakat bu durum “gel-” fiili ile birlikte iken gerçekleşir. Ayrıca atasözü, deyim, hikmetli söz gibi ifadelerde umumi bir zaman anlayışıyla karşılaşmaktayız.”¹³⁵

Ekin olumsuz “-mA” olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Bazı durumlarda bu ekin olumsuz şekli olan “-mA(G)An” yerine “-mAz” ekinin kullanıldığı görülmüştür. Buradan hareketle ekin özellikle olumsuz ifadesinde “geniş zaman” anlamında kullanıldığını söylersek yerinde bir tesbit yapmış oluruz kanısındayız.

Ekin taşıdığı zaman ifadeleri üzerine kısaca değindikten sonra şimdi de incelediğimiz lehçelerde fiil kök veya gövdelerine ekleniş biçimleri üzerinde duralım:

Türk lehçelerinde ünlülerden, olumsuzluk ekinden, ötümlü ünsüzlerden sonra –gan/-gen; ötümsüz ünsüzlerden sonra ise –қан/-ken şeklinde kullanıldığını söyleyebiliriz.

Türk lehçelerinde –gan/ -gen, -қан/-ken şeklinde sıklıkla rastladığımız ek, Türkiye Türkçe’sinde ve Türkmen Türkçesi’nde ise –(y)an /-(y)en şeklinde karşımıza çıkar. Fakat TmT’de “yazıda gösterilmese de söyleyişte, dudak uyumu sebebiyle ekin ünlüleri yuvarlaklaşmaktadır. Meselâ gör-en şeklinde yazılan sıfat-fiil gör-ön olarak telaffuz edilir. Demek ki ek, yazıda gösterilmese de telaffuzda –an/-en, -on/-ön şeklinde dört varyantlıdır.”¹³⁶

ÖT’de “sonu –k ile biten fiil tabanlarına –kän, sonu –q ile biten fiil tabanlarına ise –qan eki gelir.”¹³⁷

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin oluştuğu devirlerde ekin “-GAN” lı şekli ile –An’ lı şeklinin birlikte görüldüğü eserlere rastlanmıştır. Türkmen Edebiyatı’nın yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden biri olan Mahtumkulu’nun şiirlerinde “-gan/-gen” sıfat-fiil eki hem Çağatay Türkçesi’ndeki gibi ‘g’li hem de Oğuzca’daki gibi ‘g’si düşmüş olarak (-an/-en) geçer. Geçiş dönemi eserlerinde bu türden örnekler görülebilmektedir:

...Cebr ile bimar olup, aşufta bol**gan** halımız,

¹³⁴ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 37

¹³⁵ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 38-39

¹³⁶ B. Hocayev, *Türki Dillerin Günorta-Günbatır Toparında Ortak İşlik Formaları*; Aşgabat, 1977 s. 16

¹³⁷ Volkan Coşkun, a.g.e., s. 191

Rehm edip, sen sormasañ, bir ayrı yarım galmaz-a. (M, C. I, S.23, Bent 2)

Namarda mert olan kişi il bolmaz. (M, C.2, S.35, B.2)

Türkmen Türkçesinde kelime başındaki ‘b’ler de korunmaktadır. (Bar-, Bar, Ber-...) Oğuz Türkçesinde kelime başındaki ‘b’lerin ‘v’ye dönüşmesi söz konusu iken TmT’de korunması Çağatay Türkçesine has bir özelliktir. Yine Batı Türkçesinde “ol-” şeklinde kullanılan kelimenin “bol-” şeklinde kullanıldığı durumlar Çağatay Türkçesine ait unsurlar arasındadır. Çağatayca’da oluşu gibi zamir n’sinin bulunmadığı, “däl” kelimesinin yerine”imes” kelimesinin kullanıldığı ve yaklaşma hali ekinin “-ga/-ge” ; yükleme hali ekinin ise “-nı/-ni” olarak geçtiği kaynaklar devrin dil özelliklerinin birer göstergesidir.

Coğrafi ve sosyal sebeplerle teşekkül eden bu farklılıkların asıl kaynağı Türkmenlerin yüzyıllarca Doğu Türklerine yakın bölgelerde, sosyal ve kültürel etkileşimlerde bulunarak yaşamasındandır. Bu durum, TmT’nin bazı özellikler bakımından Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinden farklılaşmasına yol açmıştır.

XI. ve XII. Yüzyıllara kadar konuşma dili olarak varlığını sürdüren Oğuz Türkçesi bu yüzyıllarda yazı dili haline gelmeğe başlamıştır.¹³⁸ Ayrıca TmT’nin ilk edebî ürünlerinde Oğuz Türkçesi’ne ait özelliklerle birlikte Doğu Türkçesi özelliklerinin, Çağatayca unsurların da yer alması sıfat-fiil eklerini ve fonksiyonlarını incelerken karşılaştığımız farklılıkları açıklamak, genel olarak da Türk lehçelerinin oluşum safhaları ile ilgili bilgiler vermesi bakımından dikkate değerdir.

Eski Anadolu Türkçesi devresinde iyelik ve çokluk ekleriyle kullanılışı pek yaygın değildir. “Batı Türkçesi’ne geçişte kullanılıştan düşen –ğlı/-gli, -ğma/-gme, isim-fiil eklerinin yerini aynı mâna ve fonksiyona sahip bulunan –ğan/-gen, -қан/-ken (> -an/-en) eki alır ve yaygın şekilde kullanılır. –ğan/-gen, қан/-ken isim-fiil eki Batı Türkçesi’nde olduğu kadar Kıpçakça, Çağatayca, Özbekçe, Altay Türkçesi, Kazan Tatarcası ile Abakan, Şor, Çulum, Kumuk, Başkırt ve Karaçay-Balkar şîvelerinde de kullanılır.”¹³⁹

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE sonu ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine –an/-en sıfat-fiil eki geldiğinde araya “-y-” yardımcı sesinin girdiği görülmektedir. TÜRKMEN

¹³⁸ bk. Mehmet Kara, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*; Akçağ Yay., Ankara, 1998, s. 60

¹³⁹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 52

TÜRKÇESİNDE ise sonu ünlü ile biten fiillerde –an/-en ekinin ünlüsü ile fiilin sonundaki ünlünün birleşmesi söz konusudur. Ekin ünlüsü uzun ünlü haline gelir.¹⁴⁰ Türkmen Türkçe’si asli uzunlukları korur. Bu özellik nedeniyle olumsuzluk eki “-mān/-men” şeklinde uzun ünlülü olarak gelir.

TmT’de –gan/-gen şeklinde az da olsa görülmektedir.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ’NDE geçmiş zaman anlamını vermektedir. Bunun sebebi ise TmT’nin ‘Doğu Türkçesi’ne yakın özellikleri taşımasıdır. Ayrıca geçmiş zaman anlamını veren “-miş/-miş” ekinin TmT’de sıfat-fiil olarak kullanılmamasıdır.

“Sıfat tamlaması oluşturan sıfat-fiillerin olumsuz şekillerinde –mān/-men yerine -madık/-medik eki getirilir. –mān/-mēn olumsuz şekli iyelik ekleriyle kullanılır. Bu kullanılış onu aynı zamanda –ıp/-ip zarf-fiil ekinin olumsuzu –man/-men ekinden ayırır.¹⁴¹

İşlemedik (kişi, insan) dişlemez . (Çalışmayan yiyemez.) (OCYK, 110)

Yukarıdaki cümlede Türkiye Türkçesinde “çalışmayan” şeklinde ifade edilen –an/-en sıfat-fiilinin olumsuzu Türkmen Türkçesinde bahsedildiği gibi –madık/ -medik şeklinde gelmektedir. Fakat bazı örneklerde bu kuralın her zaman geçerli olmayabileceği görülmektedir. Fakat tek bir örnek kesin bir fikir ileri sürebilmek için çok yetersizdir:

Tabigatın ovnuk garşılığını esgermeyen yaş operator ecesinin canıgıp aydan sözlerini yansa aldı. (OCYK, 157)

TmT’de iki sıfat-fiil ekinin üst üste geldiği bir örnek tesbit edilmiştir. Bu durum, incelediğimiz diğer eserlerde hiç rastlanmaması bakımından dikkat çekicidir. Sıfat-fiillerin aynı zamanda birer yapım eki olduğu ve yapım eklerinin birbiri üzerine gelebildiği biliniyor fakat sadece fiil kök veya gövdelerine gelen eklerin isim veya isim cinsinden kelimelere gelmesi mümkün değildir:

Bir gezek Bayandır han tarapından adam gelip, hanıñ çağır-**an-dıg**-ını oña habar berdi. (GA, 101)

Yukarıdaki örneği TT’de şu şekilde söyledik: Bir defa, Bayındır Han tarafından adam gelip Hanın onu çağırdığını (çağır-**an** kişi ol-**duk**-unu) haber verdi.

Ol zadıñ nāmed**igini** bilmey**än-digim** yadıma düşeydi-diyip... (T, 65)

-Derrev goçuñ nirä giden-**digini** aydıñ (T, 116)

¹⁴⁰ B. Hocayev, a.g.e., 1977, s.17

¹⁴¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 90

Munuñ möcekden **yetyän-digini** añan şol goç yuvaşlık bilen yoldaşlarına: (T, 116)

Kazak Türkçesinde “-gan/-gen, -қан/-ken” şekillerinde karşımıza çıkan ek, bu lehçede daha çok “geçmiş zaman” manasında kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde –gän, -қан/-kän şekillerinde görülen ek, iyelik eki ile birlikte kullanıldığı zaman “-Dık” ekiyle TT’ne aktarılır. Bu durum üzerinde çalışmamızın ileriki bölümlerinde tekrar duracağız.

TT’de geniş zamanı ifade eden ek, ÖT’de geniş zaman ile birlikte “geçmiş zaman” anlamını da taşır:

Şundan keyin Pottiyev sabr etişge, uçraşgende ese öziniñ sinel**gän** usullerini işge salib, sekreterniñ koynige kol salib körişge karar kıldı.(TDTEA, 443, p.3)

Uniñ neçe yıldan buyan kol tegizilmeg**än** sahifelerini şildiretib kerekli cayni tabdi. (YDTEA, 445, p.8)

Şıraқ Daragä ärz qilib, özin säklärdän äläm körg**än** kişi qılıp körsätädi. (TDEMA, C.1, 272)

Ekin genellikle yalın hal, çıkma hali, iyelik ekleri, olumsuzluk ekleri ve ismin diğer hal ekleri ile birlikte kullanıldığı tesbit edilmiştir. Fakat ÖT’de “bulunma hali ve eşitlik ekleriyle kullanıldığında bu şekiller zarf-fiil manasını ifade eder. “-lik” isimden isim yapma eki ile birlikte bir birleşik fiil ismi gibi vazife yaparlar.”¹⁴²

İncelediğimiz, Özbek, Türkmen ve Kazak Türkçelerinde “de-” fiiliyle kullanıldığında “diye, şeklinde, sözü” anlamı vermektedir ve bu şekildeki kullanımı oldukça yaygındır.

“İssıq tän isitmäsiz bolmäs” deg**än** gäp bär. (ÖTG, 258)

“Bemärning könglini kötariş ungä yärim sağlıq baxş etişdir” deg**än** hikmät bekärgä äytilmägän. (ÖTG, 258)

Tibbiyâtdä “Külgi bilän däväläş” deg**än** ibärä qollänilädi. Çünki, “Külgi ädämni yäşärtirädi, käsällikni yärim däväläydi” deg**än** hikmät bär. (ÖTG, 260)

Axır, “äsäyiştälik, eng yaxşi mälhäm”, deg**än** gäp täsädifiy emäs. (ÖTG, 260)

“Käsälning dârisi yaxşi söz. Dävâsi xuşmuâmälälük”, deg**än** ögitini unutmä. (ÖTG, 260)

İsim Olarak:

¹⁴² Rıdvan Öztürk, a.g.e., s.222

Yalın halde kullanıldığı zaman cümlenin öznesi konumundadır. Bazı durumlarda çokluk ve olumsuzluk ekiyle birlikte de kullanılabilir.

TT'de

İsteyenler, yanıma gelsinler. Yağma düşünmem. Düşünenler, etrafımdan çekilsin! Rahat aramam. Arayanlar arkama düşmesin! Kurşundan, güllenden korkmam. Korkanlar, karılarının yanında otursun. (VyS, 189)

Belki yaşayan bulunur...(VyS, 189)

Velinimetini ayaklar altında görüp de yaşayan köpekten alçaktır! (VyS, 189)

Geçenler bizi ya ölmüş, ya da yaralı bulacak.....İçinizde ölümden korkmayan kimdir? ...Beni seven hiçbir zaman ardımdan ayrılmaz! (VyS, 190)

Cennet kapısı can veren ihvâna açılsın! (VyS, 195)

Kalede kalmak isteyenler bir tarafa ayrılınsın! (VyS, 195)

Beni kovalayanlar tuttular. (VyS, 199)

Sıkıntı içinde iken, gözümün önünde daima dolaşan sen mi idin? (VyS, 210)

Vatanını sevmeyen Allah'ını da sevmez! (VyS, 211)

Ve ondan anlamayan bir şey anlamaz bizden. (KGK, 40)

Geç gelenler ayakta kalmışlardı.(ŞÇT, 557)

TmT'de

Giden gelmez yolundan,

Dönmez yaman pälinden (TŞA, 65)

Ulaşmaganlar gama

Şükr etmezler bu deme (TŞA, 67)

Ol Kemal Han ovgan bolsun başımız!

Döker bolduk yaşımız (TŞA, 72)

Ilım- tälim algan seni unutmaz (TŞA, 69)

Giden getirer, oturan nırh sorar.(OCYK, 110)

Gelen nökeriñdir, gelmeyen avuñ (TŞA, 77)

İçen şahbazlarını "Soltan" diydiler (TŞA, 43) (TT'de Şahbazları içen "Sultan(dır) dediler.)

Gaçganlar gutulmaz bu belalardan (TŞA, 84)

Kazı bolan bir covapda durmadı. (TŞA, 86)

Biderek gitmesin berlen övütler (BH, 22)

Gidenler ızına kövlenip dursun. (BH, 21)

Düşeyse beladan goran tapılsın.(BH, 22)

Yeneñ yookdur yer yüzünde pidaasız.(TT, 167)

... Gör neneñ guvanarıñ

Gören bolsan buu çaağı! (TT, 84)

ÖT’de

“Köpni körgän, köp bilädi” deydi xalqımız.(ÖTG, 256)

İsmin yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, ilgi hal ekleriyle kullanılan sıfat-fiiller, cümlede çeşitli görevlerde bulunurlar.

Yükleme hali eki alan sıfat-fiil, cümlenin nesnesi olarak kullanılırken yönelme hali eki alan yer tamlayıcısı görevinde kullanılır.

TmT’de bazı durumlarda sıfat-fiillerle birlikte kullanılan isimlerin yükleme hali eki gerektiği halde bu ek olmadan kullanıldığını incelediğimiz kaynaklarda tesbit ettik:

İsmin hallerinden bulunma hali ile birlikte ve bazen ayrılma halinde zarf olarak kullanılır.

Yükleme Hali Ekiyle:

TT’de

Bazı kere, bilinmeyeni de biliyor.(VyS, 178)

ÖT’de

Bir gäpni yärmını özbekçä, qalqänini təcikçä yäki başka tildäki sözlärni işlätip...(ÖTG, 253)

KT’de

Tübinde tınış cürgendi teris körmedim. (A-1, 45)

Yönelme Hali Ekiyle:

TT’de

Hayatından bıkanlara, dünyada, ölümden kolay bir şey mi olur? (VyS, 183)

İnsan olana, öldükten sonra bir güzel ad bırakmak...(VyS, 197)

Ayrılma Hali Ekiyle:

KT'de

İtten qorıq**q**annan ğana üyde catadı. (MA, 60)

Tamlama Ekiyle: Belirtili isim tamlamasının tamlayanı olur. Bazı durumlarda isim tamlamasında, tamlayan özel isim yani belli bir şahıs olursa tamlama eki kullanılmayabilir. Bu tür kullanım örneklerini Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde görmemiz mümkündür.

TT'de

... ahiret için yaşayanların dünyası... (VyS, 204)

Askerlik gayretini, insanlık namusunu bilenlerin hepsi çocuğu alkışlarlar. (VyS, 202)

TmT'de

-Peydasız zada gulak gabard**an**ın başı başsağlığı berlen adamınkindan has beter ağırır. (T, 76)

Oñat, berk tayaqlar barada “ Tayaq diyeniñ yılanıñ tayagı yalı bolaysa” dier ekenler. (GDO, 39)

İyelik Ekiyle: İyelik ekleri gerek TT'de gerekse diğer Türk lehçelerinde düşmeye meyilli olan eklerdir. Eğer, anlamda bir “belirlilik” varsa “iyelik eki” kullanılmayabilir. Bu, daha çok zamirlerle ve özel isimlerle kurulan tamlamalarda görülen bir durumdur.

Örneğin; “bizim ev” tamlamasında “bizim” kelimesi cümleye belirlilik kattığı için “ev-imiz” demeğe gerek görülmemiştir.

İyelik ekinin kullanımına yönelik lehçelere göre belirginleşen bir diğer husus da, Kazak Türkçesi'nde özellikle cansız varlıklarla kurulan tamlamalarda iyelik ekinin yerine “bulunma hâli ekinin” kullanılmasıdır.

Örneğin; Sizde artıq qalam bar ma? (KT, 96)

Eşitlik Ekiyle: Pek karşılaşmadığımız bir kullanım şeklidir. Bu ekle birlikte yer alan sıfat-fiil ‘...-cesine, ...kadar’ anlamı verir ve cümlede zarf görevinde bulunur.

KT'de

Şınında Kökserek tamaqqa ölgen**şe** aşqaraq edi. (MA, 60)

Sıfat Olarak: Bu kullanım çok yaygındır. Sıfata ait bütün özellikleri sıfat-fiil de taşır. Bazen kendisinden sonraki isim unsuru düşer ve sıfat-fiil isme gelen ekleri kendi üzerine alır.

TT'de

Ah, vatanını sevmeyen adamdan sana nasıl sevgi umarsın? (VyS, 183)

... hem dünyada vatan yolunda ölmeyi bin yıl yaşamaktan hayırlı bilen çocuklar bırakacağız. (VyS, 185)

Hiç, sağ olan adam on beş yıl...(VyS, 186)

Tuna'nın suyu bulandıkça üzerine çıkan topraklar, onu korumak için ölen vücutların parçacıklarındandır. (VyS, 190)

Yüreğime sarılan aslan pençesini görmüyor musun? (VyS, 191)

İşte bak, Allah, sen yürekte olan insanların...(VyS, 235)

... imkansız görünen çarelere de...(VyS, 215)

... yavrusunu koruyan dişi aslandan, anasını sakınan erkek aslandan geri kalmıyor. (VyS, 209)

...mal bildiriminde bulunmak isteyen erkenci Ankaralıları, odaları ve koridoru doldurmuşlardı. (ŞÇT, 254)

üst kata çıkan merdivenin sahanlığında gazeteciler...(ŞÇT, 254)

...Ankara'yı o kadar uğraştıran Konya ...(ŞÇT, 255)

...inşallah Afyon'a ilk giren asker olur...(ŞÇT, 255)

...verilen oyları inceledim.(ŞÇT, 557)

Gulaglara sürülen aydınlar... (ADM, 353)

Paskalyada çalınan kilise çanlarının sesleri hâlâ kulaklarımdadır. (ADM, 270)

Meral'de bana karşı iki aydan beri başlayan değişme...(Y, 113)

TmT'de

Dürrâni- guşağı almaq için, yağnı dövçüleri we eşekçileri anıqlamaq için bitarap adam elinde çöp gizlänsoñ gizlenen çöpün haysı eldedigini toparlarıñ yolbaşçıları bilmeli. (GDO, 25)

Umudım köp durur şol duran yolda.(TŞA, 43)

Gören aşık geda bolar.(TŞA, 44)

Orramsıdan bol**an** haramhor begler (TŞA, 71)
 Züleyhadan gal**an** zünnar (TŞA, 44)
 Nice zahmat çek**en** canlar TŞA, 75)
 Bar, habar al gören mübtelalardan! TŞA, 84)
 Dilek eden kimse gül-gedalardan!? (TŞA, 84)
 Gurı üy**en** it yağsıdır.(TŞA, 90)
 Senden burun ö**ten** cananlar kanı? (TŞA, 86)
 ... Ağzın aç**an** oğlunıñ tolğunişını (TT, 84)
 Bişelerin av ańtay**an** şiri sen(TŞA, 77)
 Çık**an** çeşmeñ halal arassa aslın (BH, 23)
 Sen Harezmiñ meniñ ilçimi öldü**ren** Muhammede hat yazdıñımı? (TTS, 337)
 Baş yılda bir kitap ed**en** işimiz
 Gızılbaşlar alıp, veyran eylediler.(TŞA, 76)
 ...Daaşı deşip çık**an** vatan gülleri,
 köñlüm bilen çıkiñ sizem seyraana. (TT, 94)
 Kırk şähri gızıldan doolduran**an** Karun
 Gözi gumdan dooldı, puldan doolmadı. (TT, 99)
 Baş yılda bir kitap ed**en** işimiz-
 Gızılbaşlar alıp veyran eylediler. (TŞA, 76)
 ... Belent başın eg**en** armanlı çınar
 Yalñız gal**an** vepadara seredyär... (T, 71)
 Goynuñ içre bit**en** bostan
 Goç yigitler bagban bu gün (TŞA, 46)
 Dağlar başın ümür bas**an**,
 Cülgesinde güller ö**sen**,
 Her deminde namart gı**san**
 Adıl şahdan perman bu gün (TŞA, 46)
 Depeler aña yol kibi,
 Özi bir öv**sen** yel kibi,
 Dağlardan in**en** sil kibi,
 Bir daşgın coşmudur nedir? (TŞA, 95)

Qasim Wezir bolsa eline tamdirasini alip, ogulsiz **öten** adamlar haqinda bir gazal aytdi. (HH, 1)

Lenin dogrusinda yazilan kitabı oqadım.(TD, 274)

Şoordan yañaa porsaap **giden** dolaqlar. (AA, 790)

Telefon arqalı birleşen ştab. (AA, 768)

Ayaq üstüne **galan** oba şol öye haqa yürüş eder. (TDS, 116)

ÖT'de

Ma'lumki, Üzbek folıkorşunos olimlarining ärtak canriga bağışlangan işlari mavcud bolsa-da... (ÜSÄ, 20)

Canr asosini taşkil etgen xayäl äse uning müxim aniklovcisi. (ÜSÄ, 20-21)

Xayäl asosida qurilgan badiiy uydirma ärtak canriga xos belgi, lekin uning içki turlardagi xarakteri üzgaca. (ÜSÄ, 21)

Üçlikning xar biri xayaliy ärtaklardagidek tolik bayän qilingan bolişi mümkün yäki üçlikning biri qısqartirilgan şaklda keladi. (ÜSÄ, 28)

...an'ana tüsini olgan sayär siyocetlar xalq Xaciviyätining ideal qahramonları... (ÜSÄ, 77)

Çünkü Aldar kosa bilan boğliq bolan xar bir xikoya ... (ÜSÄ, 89)

Suvsizlikdan tars-tars yarilgan cüyeklerge saçardi.(TDTEA, 442, p.3)

U ese bildirilgan bu işançdan ağziniñ tenabi kaçib, yayilib külerdiyü, suhbetdaşiniñ kulağıga şivirlerdi.(TDTEA, 443)

Başida aftabda unnıqqän sarğış pahal şlyapa.(TDTEA, 443, p.3)

Admigone cihazlangän kabinetde sakinlik. (TDTEA, 444, p.2)

Şunday ded-yu, aldida turgän güldar cigerrang papkadan layhani aldi. (TDTEA, 445, p.8)

Uniñ hazirgi haleti himaye izleb, anasiniñ etegige yapışgan gödekni esleterdi. (TDTEA, 445, p. 10)

Naçar vaziyetden kutuliş üçün alib barilgan izlenişler neticeside büyük keşfiyetler yaratilgenini yahşi bilesiz. (TDTEA, 446, p.1)

Yan defterçeniñ kuyaş tiğide sarğaygan sahifesige karab algaç: (TDTEA, 446, p. 3)

Yigirmä beş-ottiz yilni mädresä tuprâyını yäläb ötkäz**gän** bir kişini täbiy bizdä ulämä qatârigä kirgizmây hâl yoq. (ÖES III, 317, p.1)

“Damlä Şärif ähund” bolib tänilgän vä bu ätni eşit**gän** yetti yaşärdän yetmiş yaşärniñ köz äldigä...(ÖES III, 317, p.1)

Sämärkent’ni älmâqqa qoşin tärtgändä yol ortäsidadä Nil däryäsimi, Ceyhunmi deg**än** bir däryägä toyri kelär ekän...(ÖES III, 317)

Çünki galip çıqq**än** dushman mämläkät içkârisigä tamam intilädi. (TDEMA, C.1, 268)

Zäkat deg**än** bir şümlükni qilibdi,

Baybäridän on tört mähräm kalibdi,

Zäkat deg**än** gäpni melum qilibdi.

Üstüme kiygänim yaşil-kök edi. (TDEMA, C.1, 606)

Täpüp äytulg**än** “Til yüräkning käliti”, “Tilni biliş dilni bilişgä yol açädi”.(ÖTG, 254)

KT’de,

Adamniñ bir qızıǵı –bala deg**en**

Balanı oqıtuvdı cek körmedim. (A-1, 45)

Bir caña uqsatamın tuv**ğan** aydı.

Mandaydan tura tüs**ken** qırlı murın,

Aqşa yüz, alqızıl bet til baylaydı. (A-1, 44)

Peterburgta basıl**ğan** Abay şığarmalarınñ tuñǵış ciynaǵındaǵı teksterdi de... (A-1,176)

Başka cekeleg**en** qolcazbalardıñ kölemi şaǵın... (A-1, 176)

Alayda bul ciynaqta da, qolcazbalarda da cañılıs cazıl**ğan**, qate basıl**ğan** sözder kezdesip otiratını salıstıra tekserüv...(A-1, 176)

Bul ciynaqtiñ aldında baspa cüzinde carıq kör**gen** öleñder...(A-1, 176)

Qıstan qal**ğan** tüybiti kâzir de er cerde...(MA, 57)

Carqıra**ğan** kızuvlı kün boyın eritedi...(MA, 57)

Aldımen tuv**ğan** közi aşıl**ğan** küşikter cemdenip catır. (MA, 58)

Sol sebepti key kezder aldına dayındap koy**ğan** tamaqti da cemey...(MA, 60)

Talay ret oqısta töbesine tanq etip tiy**gen** oqtav men boyın tızıldatıp, şıptırtıp

tiygen qamşını da tattı. (MA, 60)

Biraq eger tipti qarını aşıp ketse, özüne bermegen astı da cep qoyadı. (MA, 60)

Biraq Kökserek äli künge eşbir vaqıtta “qıñk” etip avırsınğan dıbısın şıgarğan emes. (MA; 59)

Caz ortasına caqındağan kez boldı. (MA, 59)

Erteñine tüste cat iyis şıqtı, alıstan äldeqanday dabırılağan davıstar estilip...(MA, 58)

Cerge at üstinen tastağan ağaştar sart-sart tüsip cattı. (MA, 58)

Dalada qulındağan biyelerdiñ birneşe qulındarı celindi.(MA, 58)

Kazak Türkçesi’nde zarf-fiil ekini alan isimden sonra gelen yardımcı fiile eklendiğinde “geçmişte başlamış ve hâlâ devam eden” hareketi, işi, durumu anlatan bir sıfat-fiil fonksiyonunu taşır. Bu tür sıfat-fiiller TT’ye aktarılırken yardımcı fiil belirtilmeden, isim unsuruna sıfat-fiil eki getirilir:

Bastarı kögerip, bürlenip kalğan qalıñ qarağan cel lebimen sıbdır-sıbdır qağıp teñselip...(MA, 57)

Uzun keñ ölkeni qaptay baskan karağanıñ ortasıñda tereñ, kur car bar. (MA, 57)

Qazirde sonıñ tüybinde qısqı cüyni äbden tülep bolmagan aq qasqır catır. (MA, 57)

Cetilmey kele catқан tisi gana. (MA, 60)

Aldına quyıp qoyğan astı äli künge qasında kisi qadalıp tursa...(MA, 60)

Bunı talap catқанın körüp, özge itter de kelip şabınan alıp...(MA, 59)

Tutqın bolıp ketken kök küşik avıl turğını boldı. (MA, 58)

Orısımın mersime emmim mısaldarın

Ezirşe koldan kelgen osı barım

Kanadam azga degen usokka sabır

Komsınıp, konırayma, kurbılarım.

Ökinip ötken iske at keledi:

“Men kate etken ekem goy,ah!-dedi.-

Esekten az cük alıp karaskanda,

Kiyindik munday mağan bolar ma edi?”

Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak: Bu şekildeki kullanım genellikle “ol-” yardımcı fiiliyle gerçekleşir.

3. “-an/-en” ile “-dık/-dik” Ekinin İşlev Geçişliliği:

3.1. Türkmen Türkçesi’nden Örnekler:

Hızır gezen çölde iller yayılsın. (TŞA, 72)

Yukarıdaki örnekte TmT’de “-en/-an” sıfat-fiili ile karşılanan cümle TT’de “-DİK” ekiyle karşılanır ve iyelik ekiyle birlikte “Hızır’ın gezd^{di}ği çölde” şeklinde bir tamlama kurar.

Kemçinlik eyleyip, yıgan pulunu

Düzedip özüne daka başladı. (TŞA, 71) Bu örnekte de TT’de “-Dık” sıfat-fiiliyle karşılanır

Cemagatsız azan bir gurı sesdir,

Niçe mollañ okan ılmı hebesdir. (TŞA, 71)

TT: Cemaatsız azan kuru bir sestir,

Nice mollañın okuduğu ilim nafiendir şeklinde TT’ye aktardığımız zaman ekin yine “-Dık” ile karşılandığı görülmektedir. Bu şekilde birçok örnekle karşılaştık:

Üstüne mahmal atdıran,

Yüzüne perde tutduran,

Her ne diyenin etdiren

Näzlı maral Buhardadır. (TŞA, 89)

Irya boldı köpüñ okan namazı,

Tañrı hiçbirinden bolmadı razı,

Pıgamber ornunda oturan kazı

Para üçin elin aç başlandı. (TŞA, 85)

Yazan kitaplarım sile aldırıp (TŞA, 76)

Yörän yolu, gonan yurdu bilinmez (TŞA, 78)

Möhür bolup galsın basan ızlarıñ (BH, 22)

Sayra, bilbil, sayra,

Sayra, bilbilim.

Seniñ üçin eken gırmızı gülüm (TT, 169)

...gözden gizl**ään** hataamızı aç açaan (TT, 167)

Olar günün öñki dur**an** yerine cemlenişmäge başladılar. (T, 112)

Patışa halkıñ aydanımı edip, ondan dadıp görripdir.(T, 120)

Her bir derdiñi görebene car edip yörmeğın, yöne dostuñdan gizlemegin. (T, 76)

Diyeniñ edilsin diyseñ, öz diyeniñi özüñ etgin. (T, 76)

3.2. Özbek Türkçesi'nden Örnekler:

Tabiatniñ bu ikki büyük küçi insan ğafletde kal**gen** yerde hayat gülşenini ölik vahage eylentiredi. (TDTEA, 442, p.2)

U necat izleb köz tik**keni** arık bu dehşetli dozah aldida erzimes zerre edi, halas.(TDTEA, 443, p.1)

...Sadri Pottiyev ayt**gen** sözlerni esledi.(TDTEA, 443, p.1)

Vahabov hazirgine hayaliden keçir**gen** şözni avaz çıkarib aytdi. (TDTEA, 444, p.4)

Hemişe şiminiñ arka çöntegide alib yüredib**gen** yan defterçesini çıkarib, kerekli sahifeni açdı. (TDTEA, 446, p.3)

Änä bulär endi, çet qırânlär toyrisidä bil**gen** siyäsäti (ÖES III, 317)

... islâmniñ başqa şähärlärigä kökdän nur yâyl**gän** haldä... (ÖES III, 318)

Häli sen başl**gän** işniñ qandäy tügäşini bilmäysän-ku? (TDEMA, C.1, 268)

U yaqıngınädä yazib tügät**gän** kitabini başqa bir adäm şunçalik yaddäri äytib berişini heç kütmägän ekän. (TDEMA, C.1, 272)

Örgänib älg**än** ikki-üç äğiz çet tilgä äid sözni...(ÖTG, 253)

...kişilärdän eşit**gän** fräzeologik birikmälar, ibäralär, maqällär, mätällärni...(ÖTG, 256)

3.3. Kazak Türkçesi'nden Örnekler:

Çurmaş qanşa tärbielese de Kökserek urlıq pen adal astıñ ayırması ne e**kenin** uğa almadı. (MA, 60)

Muhabbatpen jarat**kan** adamzattı

Sen de süy Allanı janan tetti

Adamzattın berin süy bavrım dep

Jane hak joli osı dep ediletti

TT ile “(Allah) insanı muhabbetle yarattığı için
 Sen de o Allah’ı canından tatlı sev
 İnsanların hepsini ‘kardeşim!’ diye sev.
 ‘Hak yolu budur’ diye inasanlar arasında adaleti gözet”

(Abay Kunanbayev, *Abaydı Oki, Tanırğa*, Almatı, 1993)

([htt://www.Kazakca.org/İncelemeler/Kazakistan/Abay Kunanbayev](http://www.Kazakca.org/İncelemeler/Kazakistan/Abay%20Kunanbayev), 30.06.2006)

Edatlara Bağlanarak: Ek, edatlarla birlikte kullanılarak kelime gruplarının içerisinde yer alır. Bu yolla oluşan grup cümlede zarf görevinde bulunur.

TT’de

Ankara valiliğinin önündeki genişçe meydanda içeri giremeyenlerle dolmuştu.

(ŞÇT, 254)

TmT’de

Dervüşler gadır gicesin

Söy**en** dek söymüşem seni (TŞA, s.47)

Misli Ibrayım Saranı

Söy**en** dek söymüşem seni (TŞA, s.47)

Bu gün yolukdılar Hızra,

Durdular niyaza, nezre,

Birbirini Vamık, Uzra

Söy**en** dek söymüşem seni (TŞA s.48)

Nääzik gaabaklarıñ bir iñrik yaalı

Gözüñ hem güneş dek gööyää yaşıdır.

Kirpikleriñ aşık bol**an** mısalı,

Birbirini tapıp gucaklaşıpdir.(TT, 140)

Hamır gızgın tamdırda esli vaqtlap dur**an**dan soñ, ondan tağamlı bir zadñ ısı çıkıp ugradır. (T, 120)

Buğday ençeme günlöp yerde yat**an**soñ, altın yalı övsüpdür.(T, 120)

... üçüncisini bolsa meni goyber**en**iñden soñ aaydayın, diyipdir. (T, 66)

Derdinişip, ağlaşıp biraz yüreklerini gowzud**an**larından soñ Hesel dillendi.

(HH,7)

Elqıssa, Xemra munı ayd**an**soñ perizatlar yaqınlaşıp geliberdiler. (HH, 87)

...arassa şemal yüzüne ur**ansoñ**... (HH, 84)

...öwrenş**ensoñ** ayrılışmagı kın gördi... (HH, 58)

...yoluñ berki gutar**ansoñ**, yene-de yolu yaqalap yörediler. (Näz, 10)

...göya öz obalarına gowş**an** yalı boldular.(Näz, 13)

ÖT'de

Şunuñ üçün layiha göya uña bütün bir dünya kuvvetini berg**en** kebi tolkylanib, orniden turdi. (TDTEA, 445 p. 9)

Men ese hakıkiy ehvalni kör**ib kelgenim** üçün sizge müracaat kılıyapmen. (TDTEA, 446, p. 2)

Öz ähli tãmãnidãn “Vãrãsä-tül-ãnbiyã” qatãrigã kiritil**gen** üçün “mertik sertik”lãrniñ fãlãn-tügãniğã qulaq sãlişniñ hãm kerãgi yoq edi.(ÖES III, 317, p.1)

...qoşimçãlãr qoşgã**n** hãldã sözlãydilãr. (ÖTG, 253)

Çirãyli, eşiğãn qulãqqa yãqımlı tãrzdã, ädãbiy til qãnun-qaiãlãriğã ämãl qıl**gan** hãldã gãplãşiş qançãlãr yaxşı?! (ÖTG, 254)

KT'de

Bavrın köterip tırbãnıp cürüvge aynal**ğan** soñ, moynına cip tağıldı. (MA, 59)

Ayrıca, birleşik fiillerde yardımcı fiillere gelerek kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

ÖT'de

...ãyrim kişilãrning xulq-ãtvãri äks etgã**n**, mã'rifiy-tãrbiyãviy, pãnd-nãsihãt vã estetik tüşünçãlãr ifãdãlãngãn xalq äğzãki icãdini bilmãy turib...(ÖTG, 256)

Taradığımız cümle örneklerinde karşılaştığımız ve belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise aslında “pasif yapılı olan” fiillere edilgenlik eki getirilmeden sıfat-fiil ekinin ulanması durumudur. Bu tür örnekleri TT'ye aktarıırken edilgenlik ekiyle birlikte kullanırız. Bahsettiğimiz şekilde olan örneklere daha çok KT ve ÖT'de rastlamaktayız.

ÖT'de

...ungã oqıgã**n** kitãplãrdãgi nãtãniş sözlãrni...(ÖTG, 256)

Sıfat-fiil olarak geniş bir kullanım sahasına sahip olan ek, yapım ekleriyle birlikte veya tek başına, kalıcı isimler ve ikilemeler yapma fonksiyonunu da bünyesinde hıfz eder.(örn.:kap-an, düz-en vb. kalıcı isimler ve gel-en gi(d)-en...) Özellikle

Türkmen Türkçe'sinde -lık/-lik, -dık/-dik, -lı/-li, -sıra/-sire gibi yapım ekleriyle kalıcı isim yapma fonksiyonu oldukça işlektir.

Bildirme eklerini alarak yüklem göreviyle kullanıldığı da görülmektedir.

Doğu Türkçe' sinde “-Dık” sıfat-fiil ekinin bulunmayışından dolayı bu ekin işlevini “-An” ekinin karşıladığını ve bulunma hali eki ile birlikte Azeri ve Çağatay Türkçe'sinde zaman zarfı olarak kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁴³

2. -(ä)yât-gän

1. Yapısı:

İncelediğimiz eserler arasında ekin yapısı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Fakat iki ekin veya “(G)An” sıfat-fiil eki ile bir yardımcı fiilin kalıplaşması şeklinde olduğu düşünülebilir kanaatindeyiz.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

ÖT'de -çok sık kullanılmamakla birlikte- görülen bir ektir. TT'de “-mAktA olan” şeklinde karşılanır. ÖT'de “uzun zaman devam eden, sık sık tekrarlanan iş ve hareketleri ifade eder. İş ve hareket şimdiki zamanda devam ettiği için, bu ekte şimdiki zaman ifadesi vardır.”¹⁴⁴

ÖT'de

Ey şah qıläyâtgän işiñni toştät

Oqıb köring-ä xalqımızning qadimdän dävâm etib keläyâtgän “Bemâr köriş âdeti va âdâbi” qandäy ekän: (ÖTG, 258)

Oşä, sizning kolxozingizdägi mäktäbdä oqıyâtgän bälälär yäratädi bu mäşinälärni! (ÖYOH, 200)

Kişi oz ânäsidä roy beräyâtgän ozgärişlärni häm yaxşi päyqamäydi. (ÖYOH, 200)

Yänä aşqâzâni ağriyâtgängä oxşaydi...(ÖYOH, 206)

Kiçik kiçik vägönçälärni sudrâb keläyâtgän cäcci elektrovoz ingiçkä, äsäyib tâvuşdä çinqırgänçä surân sâlib otib ketdi. (ÖYOH, 209)

¹⁴³ Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, İstanbul, 1971, s. 92-93

¹⁴⁴ Volkan Coşkun, a.g.e., s. 191

Nihâyât, u ğârning eng içkârisigä, surân sâlib işläyâygân maxsus mâşinâ âldigä yaqın bârdi. (ÖYOH, 210)

Moylâvli kişi mâşinâ şâvqunidân heç nimä eşitmeyâtgânini imâ qıldı. (ÖYOH, 210)

Şerzâd mâşinâ zinâsidân tuşib kelâyâtgân bärvästâ gävdâli yigitni endi kördi. (ÖYOH, 211)

Toqsân yettinçi piketdâ ropärädân kelâyâtgân otryät bilân toqnâşışimiz keräk edi. (ÖYOH, 211)

... direktorning Şerzâd bilân qılâyâtgân muâmälâsini körib toxtâb qâlgândi. (ÖYOH, 214)

Tekşirişni butunläy nâtoğri başläğânini, Sâyfi Sâqıyeviç ozi bilân muşü-siçğân oynâyâtgânini birdân pâyqadi-yu, vucudi yâñib ketgândây boldi. (ÖYOH, 217)

Bâyram yaqınlâşib kelâyâtgânini uçun bolsâ keräk... (ÖYOH, 218)

Şu ândâyâq bu yerdâ nâxuş gâp-sözlâr bolâyâtgânini tuşundi. (ÖYOH, 218)

Bunaqalârni quturtirâyâtgân ildizni qıdirib yubaribmân ozi! (ÖYOH, 224)

3. -DİK

Geçmiş zaman sıfat-fiilidir. Genellikle iyelik ekiyle birlikte kullanılır. Şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen bir ektir.

1. Yapısı:

“Bu ekin oluşumu üzerine yapılan açıklamalar şunlardır: BANG, “-t ‘fiil ismi’ + -k/-k ‘geçmiş zaman birinci çokluk kişi eki’ (BANG, 1916-921)” olarak açıklarken; BROCKELMANN, “-duğ/-dük, -tuğ/-tük < -t ‘fiilden isim yapma eki’ + uğ ‘edat’ (BROCKELMANN, 1914-14; 1951-202; 1954-261)” biçiminde açıklar; RÄSÄNEN, RAMSTEDT ve KOTWÍCZ’ in bu ekin Moğolca –dag, Tunguzca –dig ‘fiilden isim yapma eki’ ile karşılaştırdıklarını belirtmiştir. (RÄSÄNEN, 1957-121; RAMSTEDT, 1952-152/153, 163)”; POPPE de RÄSÄNEN, RAMSTEDT ve KOTWÍCZ ile aynı görüştedir. Şinasi TEKİN ekin gerçek biçiminin –maduğ olduğunu belirterek, -maduğ<-matı ‘zarf-fiil’ eki +oğ ‘edat’ (Şinasi TEKİN, 1987- 156/157)” biçiminde açıklarken; Talat TEKİN, bu ekin –duğ/-dük biçimlerinde değil –doğ/-dök biçimlerinde

değerlendirilmesi gerektiğini belirterek ekin yapısını “*-d ‘arkaik fiil ismi eki’ + oğ/ök ‘edat’ (Talat TEKİN; 1997-11) olarak açıklar.”¹⁴⁵

Bilgehan Atsız Gökdağ’dan aldığımız bilgilere göre;

“A. G. Biişev ve N. Z. Gadjiyeva eki, -dı geçmiş zaman ekine -k fiilden isim yapım ekinin getirilmesi şeklinde açıklar. (A. G. Biişev, 384- N. Z. Gadjiyeva, 213/214)

B. Hocayev, O. Böhtling, Kotwicz ve Baskakov’un -dık/-dik ekini sıfat-fiil eki olarak gördüklerini ve -dı/-di geçmiş zaman ekinin buradan geldiğini kaydeder.”¹⁴⁶

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Türkçe’nin grameri üzerine çalışan birçok Türkologlar, ekin “geçmiş zaman” anlamı veren bir ek olduğu konusunda hemfikirdir. Orhon Türkçesi’nden itibaren kullanılmaya başlanan ek, ismin hal ekleriyle ve çeşitli edatlarla kullanılarak zarf-fiiller yapma görevini de üstlenir.

Eşitlik ekiyle birlikte kullanıldığında zarf-fiil fonksiyonuna bürünür ve sıfat-fiil olmaktan çıkar.

“-duğ/-dük, -tuğ/-tük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller aktif ve passif mânalıdır. Bilhassa geçişli fiillerden teşkil edilen isim-fiillerde bu husus açıkça görülmektedir. Bu yüzden eki T. Banguoğlu, ‘participium perfecti passivi’ şeklinde, L. Bazin de ‘participe passé’ şeklinde nitelendirmişlerdir. C. Brockelmann ise ek için, « Geçmiş zaman partisipi olup aktif ve passif mânalıdır.» demektedir.

Ek, genellikle nesne karşılayan vasıf isimleri teşkil etmekle beraber, bazen bu teşkiller kalıcı isimler durumuna da geçebilmektedirler.”¹⁴⁷

Eski Türkçe devrinde daha çok iyelik eki almadan kullanılan ek, günümüzde TT’de ve incelediğimiz diğer Türk lehçelerinde genellikle iyelik ekli olarak kullanılmaktadır. Sıfat göreviyle kullanıldığı zamanlarda bile iyelik ekiyle karşımıza çıkabilmektedir. Kalıcı isim teşkilinde de oldukça aktif bir ektir.

TT’de geçmiş zaman anlamının yanı sıra şimdiki zaman anlamını da taşıdığını söyleyebiliriz. Bu konuda Mecdut Mansuroğlu, “ daha önce edinilen bir nitelik anlatır.

¹⁴⁵Nesrin Bayraktar, a.g.e., s. 48

¹⁴⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 73

¹⁴⁷ Kemal Eraslan, a.g.e., s.67

Bu nitelik şimdiki zamanda sürebilir”¹⁴⁸ diyerek bu özelliğini vurgulamıştır. Ekin hem zamanı ifade etmede hem de varlıkları çeşitli şekillerde karşılama da oldukça geniş bir kullanım yelpazesine sahip olduğu görülmektedir. Yalnız Kazak Türkçesi’nde kullanımı görülmemektedir. Bu ekin yerine “-GAn” ekinin daha yoğun ve etkin bir şekilde kullanıldığı örneklerle karşılaşmaktayız.

“Ek, Eski Türkçe’de daima yuvarlak ünlüyledir ve ünsüz uyumuna da bağlı değildir. Ekin ünlü uyumuna bağlanması Batı Türkçesi’nde Osmanlıca içinde olmuştur. Ünsüz uyumuna bağlanması ise daha sonradır.”¹⁴⁹

TT’de ‘-dık/-dik, -duk/-dük, -tık/-tik, -tuk/-tük şekilleri vardır. “Bir tek örnekte kalıplaşmış olarak ek fiil yardımıyla ismin üzerine eklenir. (...ne idüğü belirsiz...)”¹⁵⁰

TmT’de “-dık/-dik, -duğ/-ük” şeklinde kullanılır ve “geçmiş zaman” ifadesi taşır. Olumsuzu “-ma/-me” olumsuzluk ekiyle yapılır ve bu şekildeki kullanımı yaygındır. “Olumlu şekil az kullanılır. Bunun sebebi olumlu formanın yerine –an/-en ekinin kullanılmasıdır. yazan okuvçı // yazmadık okuvçı vs. gibi.”¹⁵¹ Ayrıca TmT’de cümlenin yüklemi olarak kullanıldığı örneklere de rastlanılmaktadır.

TmT’de olumsuz şekli olan “-madık/-medik” ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer nokta da “yazılıştta gösterilmese de son hecesinin ünlüsü yuvarlak olan fiil köklerine getirildiğinde ekin ünlüleri yuvarlaklaşır ve –moduğ/-mödük şeklinde telaffuz edilir: görmedik> görmödük, durmadık> durmoduk vb.”¹⁵²

TT ile TmT’de ekin kullanılışı açısından şöyle bir fark bulunmaktadır: Ekimiz, TT’de çoğunluk itibarıyla iyelik ekli şekliyle kullanılırken TmT’de ise iyelik eki almadan kullanılır. Bununla ilgili örnekleri kullanım şekillerine göre verdiğimiz cümlelerde görmemiz mümkündür. Bundan dolayıdır ki tamlamalarda TT ile TmT’de iyelik ekli unsur tam tersi bir şekil alır. Yani TT’de tamlayan unsurunu oluşturan sıfat-fiilli yapı iyelik ekini üzerine alırken TmT’de tamlayan unsurunu oluşturan sıfat-fiilli yapı iyelik ekini almaz. Bu eki, tamlanan unsuru üzerine alır. Bu, Türkçe’nin iki kolu açısından dikkate değer bir farktır.

¹⁴⁸ Mecdut Mansuroğlu, “ Türkiye Türkçesi’nde Söz Yapımı Üzerinde Notlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. X, İstanbul, 1960, s. 20

¹⁴⁹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 67

¹⁵⁰ Nesrin Bayraktar, a.g.e., s. 53

¹⁵¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 40

¹⁵² Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 108

Yukarıda bahsettiğimiz durum için birkaç örnek verelim:

TT’de

Sanki ömrümde **gördüğüm**, **işittiğim**, **okuduğum**, **düşündüğüm** ne kadar güzel şey varsa ... (VyS, 177)

Daima seni sevmek için terbiye **ettiğin**, **büyüttüğün** gönülde başkası hükmediyor. (VyS, 176-177)

TmT’de

Suvsuzluq zararlı **dogduk** meqanlarını taşlap,...(GAGY, 27)

Suv görmedik yerlerimizi yakarsın (TTS, 591)

Yukarıda yer alan TT ile ilgili örneklerimizde de görüldüğü üzere ek, TT’de kendisinden sonra bir ek gelirse yumuşar ve “k” “ğ” ye döner.

ÖT’de yuvarlak ünlülü şekilleri daha çok kullnılagelmiş olan bir ektir. Bu ek, ÖT’de TT ve TmT’de olduğu kadar fazla kullanılan bir ek değildir. Onun yerine –ğan/-gen, -қан/-ken eki işleklilik kazanmıştır.

“-dik/-duk ve –AcAk sıfat-fiil ekleri diğer sıfat-fiil eklerinden farklı olarak, mastarlara yakın bir görevle kullanılırlar ki ...bunları “hareket ismi” terimiyle karşılamayı uygun gördük. Çünkü mastarlar zaman ifadesi taşımazlar. Oysa bu kullanışta –dik/-duk “geçmiş zaman”, -AcAk ise “gelecek zaman” ifadesi taşır. Benzer ifadelerde şimdiki zaman ve geniş zaman ise –mA veya –Iş/-Uş ekleriyle oluşturulmaktadır.

Hareket ismi olan bu eklerin iyelik eklerini ve isim hal eklerinden yükleme hali eki ile nadiren yönelme hali ekini aldıkları görülür.”¹⁵³

İsim Olarak Kullanılışı:

Yalın halde:

TT’de yalın halde olan kullanımı iyelik hali eki alarak olan kullanımında göre çok daha azdır. Yalın halde olduğu zamanlarda da genellikle sıfat görevinde bulunur. İsim işletme eklerini alarak kullanılan sıfat-fiillerde de bu ekler iyelikli yapının üzerine gelir.

“Türkmen Türkçesi’nde –an/-en eki ile teşkil edilen sıfat-fiillerin olumsuz şekli –dık/-dik ekli sıfat-fiilin olumsuz şeklini yapan –madık/-medik eki ile yapılır. Bu kullanıştan dolayı ...Türkmen Türkçesi’ne ait örneklerde sıfat-fiilin yalın halde

¹⁵³ Ahat Üstüner, “-dik/-duk ve –AcAk Eklerinin Hareket İsmi Göreviyle Kullanılmaları”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yay., İstanbul, s. 365-367

kullanılışı hep olumsuz şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁴ Bu şekildeki örnekler genellikle cümlenin öznesi olarak bulunurlar.

Yönelme Haliyle: Yer tamlayıcısı görevinde bulunur.

TT'de

Sen de şimdi kızını görersen, okuttuğuna pişman olurdun. (VyS, 176)

Beni sen okuttun, yoluna ölmek değil, öldüğüne ağlamak bile hatırıma gelmiyor.(VyS, 177)

...babamdan geldiğine keder ederdim. (VyS, 178)

Bulunma Haliyle:

TT'de

Ya şimdi, her gün Allah'tan ölümünü istediğimde hakkım yok mu? (VyS, 179)

Belirtme Haliyle:Cümlenin nesnesi olur.

TT'de

...ondan geldiğini bildim. (VyS, 178)

suçumun ne kadar büyük olduğunu bilirim. (VyS, 179)

Bugün, ağzından beni sevdiğini işittim. (VyS, 179)

İstediğinizi anlayamadım. (VyS, 179)

...dünyada her şeyin ilerlediğini bilip dururken ben babamdan, ecdadımdan aşağı kalayım? (VyS, 182)

İnsan, vatanının ayaklar altında çiğnendiğini görürse yaşayamaz. (VyS, 189)

Ben, yaşadığımı yeterli görüyorum. (VyS, 196)

Niçin dizdiklerini biliyor musunuz? (VyS, 201)

Böyle görünmek için ne kadar çaba harcadığımı bir de ona sormalı.(ŞÇT, 557)

Oğluna sıcak havlunun iyi gelip gelmediğini soran... (MNK, 17)

Edatlara Bağlanarak: Edatlarla birlikte kullanıldıklarında cümlede zarf görevinde bulunurlar. Genellikle iyelik(gibi, kimi, için edatları), yalın(yalı edatı), ayrılma(beri, dolayı edatları), yönelme (göre edatı), belirtme (kadar edatı) ekleriyle birlikte yer alırlar.

İletişim sürecinde bütün diller zaman, yer, neden vb. bildirme gibi işleri yerine getirirler. Bu işlevler için ayrı ayrı yapılardan yararlanırlar.

¹⁵⁴ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 109

Türkiye Türkçesi'nde neden bildirme işlevi ilgeçler, bağlaçlar, ulaçlar gibi dilbilgisel yapılarla sağlanmaktadır. Bu yapılar olaylar ve ilişkiler içerisinde sebeplerin açıklanmasını sağlamaktadır. Bizim konumuz içerisinde yer alan '-dığı için' ve '-diğinden' yapıları iyelikli sıfat-fiil ekleri ile edatların kurduğu açıklama yargılarını bildirmekte oldukça sık kullanılır. Fakat bu tür yapılar eksik yapılandıdır. Aslına bakılırsa karşılıklı konuşma sırasında söylendiği için metin içinde değerlendirilirse tam bir mana ifade edebilir. Cümlede zarf görevinde bulunması ve bu sıfat-fiil ekiyle çok sık kullanılıyor olması "-DİK" ekinin cümle içerisindeki görevini de etkiler. Zira daha çok zarf görevinde bulunur. '-dığı için' daha çok öznel yargıları belirtmede, '-diğinden' ise genelgeçer yargıları içeren nedensellik ilişkisinde kullanılmaktadır.

TT'de

Senin korkmadığını gördüğün için, kimse de korkmadı. (VyS; 235)

Vatanım için beni bıraktığın gibi ...(VyS, 234)

Şimdi, seni bırakıp da buralara geldiğim için beni ayıplıyor musun? (VyS, 210)

İsteddiği kadar aksın. (VyS, 183)

Ömrümün her lezzetini kaybettikten sonra ... (VyS, 181)

Benim buraya girdiğim gibi biri bizim eve girse...(VyS, 179)

TmT'de

Onda siz ertir hiç zat bolmadık yalı örä çıkıñ. (T, 116)

Sıfat Olarak Kullanılışı:

TT'de

Nineciğim, daima babamı düşünmek için açtığın fikirde başkası geziyor. (VyS, 176)

Bilmem, sütninem getirdiği zaman, nasıl arımdan yerlere geçmedim! (VyS, 178)

...o zaman sen de istediğin adamı seçebilirsin. (VyS, 183)

Bir kadının karnını yarıp da içindeki saçı bitmedik masumu paralamak, Kalabaka haydutlarına yakışır. (VyS, 185)

Ah, insan dünyada bu kadar umulmadık saadete erişir mi? (VyS, 233)

Hâlâ öldüğü yeri kimse bilmiyor. (VyS, 186)

Gösterdiğim çabaya inanıyor...(VyS, 186)

Gönlümün paralanmadık neresi kaldı? (VyS, 187)

Döktüğün yaşlar yüzüne yer etmiş.(VyS, 192)

Ah, ayrıldığı vakit hayalimi kıskanıyordum. (VyS, 207)

Bu mesafeyi aştığımız anda, Afyon'da ve Sinanlı ovasındayız. (ŞÇT, 556)

Kurulmasına öncülük ettiği meclis talep etti....İstiklâl bayrağı altında topladığı milletini... (ŞÇT, 556)

...muhaliflerin bulunduğu yana dönerek...(ŞÇT, 557)

Benim ördüğüm çorabı giyecek asker...(ŞÇT, 255)

Şakir'in geçen sene Londra'dan hediye getirdiği kravat... (Y, 168)

Ve belki biraz evvel verdiği karar...(Y, 330)

Dođduđu günün yıldönümünde şerefine verilen ziyafet...(Y, 35)

TmT'de

-Birinciden-â, xiç vagt geçen işe ökünme, ikincidenem, öz gövnüñe sıgmadık söze inanma... (T, 67)

İlmı bolup akılı bolmadık adama ılmından zıyan yeter. (T, 76)

-Gövnüñe degilmesin diyseñ, özüñe rova görmedik zadıñı il de rova görmegin (T, 76)

Buz bilen közi men gördüm bir gapda

Inanmadık señ gözüñe garasın (T, 76)

4. -(y)AtIn

1. Yapısı:

Ekin “tur-ğan” şeklindeki yapının ses kaybına uğrayarak ekleşmesi sonucu oluştuğu düşünölmektedir.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Kazak Türkçesinde “çoğunlukla gelecek zaman ve bazen de geniş zaman” anlamı veren bir sıfat-fiil ekidir. Ayrıca bu ek, KT'de “-ğan/-gen, -қан/-ken” sıfat-fiil eki fonksiyonunda da kullanılır.

KT'de

Қасқırға şabatın batıl töбеттер бунı talap ta tastaydı. (MA, 59)

Aytқanıñdı, cazғanıñdı kап қıyıндıқsız nemese erkin түсинip, cevap берүвge kelgende қınalатın, түсingenin қayta aytıp bere almayтındadır. (KT., 3)

Orıs tilin cetik **biletin** adamdar, sondıqtan aytayın degen oyına qacetti sözderdi orıs tili arqılı izdeydi. (KT., 4)

...bizdiñ til üyrenüvşi oqırmanımız qazaq tilin cete **biletinden** emes. (KT., 4)

Tilderinde söyley**tin** xalıqtar bir-birimen erkin tüsinise aladı. (KT., 6)

...curnağı etik tige**tin** adam mağınasın bildirip tursa... (KT., 6)

...olardan keyin ke**letin** ezüvlik davıstılar aytuvda... (KT., 8)

-davızsızdarda bol**atın** ündestik zañı. (KT., 8)

...oğan calğan**atın** qosımşanıñ basqı dıbısı köbinese uyañ ne ündi bolıp keledi: (KT., 8)

Ünşinşiden, orıs tilindegi ü-men ay**tıl**atın sözder qazaq tilinde o-men ay**tıl**adı. (KT., 11)

...tilde qoldanı**latın** söylem müşeleriniñ orın tärtibin biliüvdiñ. (KT., 13)

Sonđıqtan ‘ı’ dibisimen ke**letin** qazaq sözderin orıstarğa ay**tqı**zuu öte qıyınğa tüsedi. (KT., 12)

Menşiktevşini yağni iyelenüvşini bildire**tin** söz de, ekinşisi – menşiktelinetin zattı bildiretin söz. (KT., 17)

İş pıstıra**atın** tıyıştık (Ğ. Must, 112)

Ol yeşkimden qorıqpay**atın** yeşkimge tabınbaytın cigit siyaqtı. (Ğ. Must, 165)

5. -(A)r

Geniş zaman sıfat-fiillerinden biridir. Aynı zamanda ‘geniş zaman’ fiil çekiminde de kullanılan bir ektir. Zaman ifade eden bir sıfat-fiil eki olarak kullanımı çok fazla yaygın değildir. Fakat olumsuzu (-mAz) geniş zamanı ifade eden bir ek olarak çok daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

1. Yapısı:

“BANG, -r, -ar/-er, -ur/-ür < -r ‘direktif eki’ –a/-e, -u/-ü ‘zarf-fiil eki’ şeklinde izah etmiştir.

J. DENY ise eki, er ‘insan, kişi’ kelimesinden getirmektedir.

Räsänen’in nakline göre KOTWICZ eki, -ar/-er < -a/-e «devamlılık eki» -r «Çuvaşça’da geçmiş zaman eki» şeklinde izaha çalışmıştır. Räsänen, t ~ r değişmesinin

Çuvaşça'da mümkün olamayacağını, bu r'nin er-, bar-, tur-, yor- gibi yardımcı fiiller içinde saklanmış olabileceğini ileri sürmüştür.

RAMSTEDT, -r, -ur/-ür ekleri yanında –ar/-er'in ortaya çıkışını yanlış hece bölünmesiyle açıklamaktadır.”¹⁵⁵

ERASLAN, yabancı Türkologların ekin etimolojik gelişimi ile ilgili görüşlerine değindikten sonra “görüldüğü gibi Eski Türkçe devresinde şekil ve zaman eki durumuna da geçen –r, -ar/-er, -ur/-ür isim-fiil ekinin yapısını yukarıda zikredilen görüşler açıklamaktan çok uzaktır. Türkçe ile Moğolca'nın akraba diller olmaları sebebiyle aralarında bazı ses ve şekil benzerliklerinin bulunması normaldir. Ancak kesin deliller olmadan birtakım yakıştırmalara kaçmak da doğru olmaz sanıyoruz”¹⁵⁶ şeklinde bir yorum getirmiştir.

“A. N. KONONOV ise mümkünlük, emir ve arzu bildiren –gır/-gir ekini, -r, -ar/-er ekinin ilk şekli sayar. Bu ekin Özbek Türkçesi'nde seyrek olarak –gır şeklinde kullanıldığını belirtir.

N. A. BASKAKOV ekin ilk şeklinin –gar/-ger, -gır/-gir olduğunu belirtir. –gar/-ger, -gır/-gir ekinin şimdi fiilden sıfat ve isim türettiğini bildirir. Baskakov'a göre ekin gelişimi şöyledir: -gar/-ger/-gır/-gir > -ar/-er/-ır/-ir”¹⁵⁷

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

TT'de çoğu gramerci tarafından “geniş zaman” sıfat-fiili olarak değerlendirilen ek, bunun yanında şimdiki ve gelecek zamanı da yansıtacak şekilde kullanılabilir.

Bu ekle kurulan birçok sıfat-fiil, zamanı ifade etmenin dışında eşyayı, varlığı niteleyen kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KT ve TmT'de “belirsiz gelecek zaman” anlamı vermektedir. Yalın halde veya isim çekim eklerini alarak kullanılırlar. Cümlede zarf olarak kullanıldıkları da olur. Zarf olarak kullanıldığı zamanlarda hal eki alır. Genellikle sıfat ve isim olarak karşımıza çıkar. TT'de olumsuz –maz/-mez şeklinde yapılmaktayken ele aldığımız lehçelerde –Mäs ile yapıldığı dikkat çekmektedir.

Edatlara Bağlanarak:

¹⁵⁵ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 41

¹⁵⁶ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 42

¹⁵⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 76-77

TT'de

Uykudan uyanır gibi (VyS, 184)

Sıfat Olarak: Sıfat olarak geniş bir kullanım sahasına sahip olan ek, bu işleviyle genellikle yalın halde kullanılır.

TT'de

Hiç benim ailemde oralarda yatar adam gördün mü? (VyS, 182)

Hâlâ düşman uyur aslan görmüş kartal gibi...(VyS, 199)

Ömrümde, meselâ bizim albay kadar babalığa yakışır bir adam düşünemedim.(VyS, 219)

6. -mAz (mAs, -bAs, -pAs)

Belirsiz gelecek zaman anlamı taşıyan ek, -(A)r sıfat-fiil ekinin olumsuzudur. Olumsuz bir anlamda kullanıldığı için sadece olumlu olan fiil kök veya gövdelerine gelebilir. Bu ekin yerine “-(G)An” sıfat-fiil ekinin olumsuzu da kullanılabilir.

1. Yapısı:

Gökdağ'dan alduğumuz bilgilere göre;

“BANG; -maz/-mez < -ma/-me ‘menfilik unsuru’ -z ‘fiilden isim yapma eki’ şeklinde bir izahı benimsemiş, -ma/-me unsurundan bir edat veya benzeri bir şeyi görmediğini, bilakis bunu -m- ile başlayan bir zaman kelimesini bakiyesi olarak gördüğünü, hatta onun belki de *ama-, *eme-, *uma-, *üme- şeklinde ve ‘bırajmak, yapmamak’ manasına gelen bir fiilden gelebileceğini kabul etmektedir.

RAMSTEDT ise eki, -maz/-mez < m ‘fiilden isim yapma eki’ -e (Tunguzca:a) ‘menffiiil’ -r ‘geniş zaman eki’ (>ön vokal yanında: f) şeklinde izah etmiştir. Yine Räsänen’in ‘mantıksız’ olarak nitelendirdiği bir başka izahında Ramstedt eki, -maz/-mez < -m ‘fiilden isim yapma eki’ +e (< er-ür) ‘olmak manasına gelen er- fiilinin geniş zamanı.’ Räsänen’e göre Kotwicz, eki -mas/-mes< -ma-sız< -me-siz şeklinde ayırdığını bildirmekte ve -ma/-me’ye “menfilik ekidir, yahut fiilden isim yapma ekidir” demektedir.”¹⁵⁸

¹⁵⁸ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 74

Kemal ERASLAN, *Eski Türkçe’de İsim-fiiller* adlı çalışmasında yukarıda değindiğimiz görüşlere yer vermiş ve Kotwicz’in açıklamasını “eğer –ma/-me menfilik eki ise, buna +sız/+siz isimden isim yapma eki getirilemez.; -ma/-me’yi fiilden isim yapma eki kabul edersek, o zaman menfilik manası nereden gelmektedir? Görülüyor ki yukarıda zikredilen izahlar birer yakıştırma olmaktan ileri gidememektedir”¹⁵⁹ diyerek eleştirmiştir.

“A. von GABAİN da ekin yapısını şu şekilde açıklamaktadır: -maz/-mez < -ma/-me «fiilden fiil yapan eki» -z «fiilden isim yapma eki» M. ERGİN de bu izahı benimsemektedir”¹⁶⁰ ERASLAN, bu bilgileri verdikten sonra kendisinin de bu görüşe katıldığını belirtmiş, ardından sebebini açıklamıştır: “Çünkü ek, aslında isim-fiil ekidir ve diğer bazı isim-fiil ekleri gibi daha Eski Türkçe devresinde şekil ve zaman eki durumuna geçmiştir. Sondaki –z unsuru ile geniş zaman eki olan –r’nin ilgisi yoktur. Ayrıca Türkçe’de z > r değişmesi bulunduğu halde (meselâ Çuvaşça’da), r>z değişmesi görülmemektedir; o halde ekin yapısını bu yolla izaha kalkışmak doğru değildir. Menfi fiil gövdelerinin r ile geniş zaman çekimine Azeri Türkçesi’nde rastlamaktayız, ancak bu şeklin hep çekimli fiil olup isim-fiil fonksiyonunda kullanıldığı da görülmemektedir.”¹⁶¹

B. HOCAYEV ise “-maz/-mez ekinin –ma/-me olumsuzluk eki ile, -ar/-er ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıktığını söyler. (B. Hocayev, *Türkî Dilleriñ Günorta-Günbatır Toparında Ortak İşlik Formaları*, Aşgabat, 1977, s. 198)”¹⁶²

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

“(A)r” ekinin olumsuz şekli olan bu ek, olumlu şekline nazaran daha çok kullanılagelmektedir.

Sürekli bir hareketi temsil eder.

İsim Olarak Kullanılışı: Yalın halde ve isim işletme eklerini alarak kullanılır. İsim işletme ekleriyle kullanımı TT’de çok yaygın değildir. TmT’de de bazı durumlarda karşımıza çıkar.

¹⁵⁹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 40

¹⁶⁰ Kemal Eraslan, a.g.e., s 41

¹⁶¹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 41

¹⁶² Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 75

Edatlara Bağlanarak:

TT’de

O kadar umursam**maz** gibi görünürler ki (VyS, 209)

Sıfat Olarak: Genellikle yalın halde kullanılır.

TT’de

Şiddetle ve kendini dayanıl**maz** bir arzuya kaptırarak (VyS, 186)

TmT’de

Halkın o**çmez** çıraağı,

Ulı ussaat Pırağı... (TT, 86)

7. -mİş

Hem sıfat-fiil eki olarak hem de “geçmiş zaman” fiil şekli olarak kullanılır. Ayrıca kalıcı isim yapma fonksiyonu ile de oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.

1. Yapısı:

“BANG, -miş/-miş < -m ‘fiilden isim yapma eki’ –ş ‘ fiilden isim yapma eki’ şeklinde, RAMSTEDT ise –miş/-miş < -m ‘fiilden isim yapma eki’ +iş ‘iş, şey’ şeklinde izah etmişlerdir.”¹⁶³ ERASLAN, yabancı Türkologların ekin yapısıyla ilgili fikirlerini verdikten sonra “bizce her iki ek de canlı olduklarına göre, üst üste gelmeleri için inandırıcı bir sebep bulmak gerekir. Türkçe’de kullanılan ekleri muhakkak birleşik bir ek şeklinde görmek ve hele tek sestten ibaret eklere irca ederek zorlamaya çalışmak doğru değildir”¹⁶⁴ diyerek eleştirmiştir.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Türkmen Türkçesi’nde kullanımı yok denecek kadar azdır.

Özbek Türkçesinde nadir olarak kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Bazen –lı/li yapım ekiyle birlikte kullanıldığı görülmüştür.

İsim Olarak Kullanılışı:

Yalın Halde: Cümlede zarf fonksiyonunda bulunur. Özne olarak da kullanılır.

Edatlara Bağlanarak:

¹⁶³ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 41

¹⁶⁴ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 41

TT’de

...gönlümde kazıl**mış** gibi durur... (VyS, 221)

Hayal gör**müş** gibi korkarak...(VyS, 188)

...ben çivilen**miş** gibi burada kalayım? (VyS, 182)

bulun**muş** kadar bilgi sahibi oldum.(ŞÇT, 557)

Sıfat Olarak: Bu şekildeki kullanılışı TT’de oldukça yaygındır. Genellikle yalın halde karşımıza çıkar.

TT’de

...evlâdını bul**muş** anneler gibi... (VyS, 239)

...bir yumurtadan çık**miş** hayvanları, yan yana düş**müş** devletleri, en yakın yaratıl**mış** dünyaları dağıtacak.(VyS, 221)

Aklımda kaybol**muş** babamın hayalinden başka hiçbir şey yoktu.(VyS, 219)

Burada bu kadar okul gör**müş**, bu kadar her rütbeyi bir kavgada kazan**mış** subaylarımız...(VyS, 215)

Acaba, birbirinden ayrıl**mış** da telef ol**muş** iki kimsesizin toprağını...(VyS, 183)

Bugün yeni açıl**mış** güllerde çiğ görsem... (VyS, 177)

Aralarında nazırlık ve ordu komutanlığı yap**mış** kimselerin bulunduğu bu sürgünler...(ŞÇT, 454)

...köylü kıyafetine girm**iş** subaylar araziyi ayrıntılarıyla inceliyorlardı.(ŞÇT, 556)

Üş**ümüş** ruhları ısıtıp sana doğru yükseltiyim. (MNK, 269)

Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak: Yine genellikle “ol-” yardımcı fiiliyle kullanıldığı tesbit edilmiştir.

TT’de

Yarı giyin**miş** olduğu halde, odaya girer. (VyS, 191)

8. -(A)cAk

Gelecek zaman anlamını taşır. Olumsuz “-mA” olumsuzluk ekiyle yapılır. Olumsuz şeklinin kullanımı da oldukça yaygındır.

“Eski Anadolu Türkçesi devresinde ortaya çıkan isim-fiil ekidir. Ek, Eski Anadolu Türkçesi, Azerî Türkçesi, Osmanlıca ve bugünkü Türkiye Türkçesi’nden başka Kıpçakça, Özbekçe, Türkmençe, Kırım Tatarcası ile Kumuk, Abakan ve Şor şivelerinde

de kullanılış sahasına girmiştir. Batı Türkçesi'nde yegane gelecek zaman isim-fiil eki olarak kalmamış, eskiden beri şekil ve zaman eki durumuna da geçip 'gelecek zaman fiil çekimini' kurmuştur."¹⁶⁵

1. Yapısı:

Nesrin BAYRAKTAR'ın *Türkçe'de Fiilimsiler* adlı eserinde yer alan bilgilere göre;

“BANG, ekin yapısını ‘-acağ/-ecek < -a ‘zarf-fiil eki’ + -çağ (< çığak< -çıkağ< -çı ‘fail ismi’ + kağ ‘mübalâğa eki’) (BANG, 1918- 35) olarak izah etmiştir. DENY, “-acağ/ -ecek < -ğa+ çağ (<* kay ‘gelecek zaman eki’ + çañ ‘zaman ifade eden söz’ (DENY, 1941/1948-868)” biçiminde açıklamıştır. RAMSTEDT, “-acağ/-ecek < -ğay/-gey ‘gelecek zaman eki’+ çağ ‘küçültme eki’ (RAMSTEDT, 1952-90) olarak değerlendirir. BANGUOĞLU, “-acağ/-ecek < -a/-e- ‘istek eki’+ çağ ‘doğru, düz, tam’ (BANGUOĞLU, 1938-206)”olarak açıklarken MANSUROĞLU, “-acağ/-ecek < -ğay/-gey ‘gelecek zaman eki’ + -ça/-çe ‘eşitlik eki’ + oğ/-ök ‘kuvvetlendirme edatı’ (MANSUROĞLU, 1958- 181) derken; KORKMAZ, “-acağ/-ecek < -a ‘zaman eki’ + çağ ‘küçültme eki’ (KORKMAZ, 1959-160)” açıklamasını yapar.”¹⁶⁶

Kemal ERASLAN ise *Eski Türkçe'de İsim-fiiller* adlı eserinde yukarıda görüşlerine değindiğimiz dilcilerin açıklamalarını verdikten sonra çeşitli şekillerde eleştirmiştir: BANG'ın açıklamasını “zarf-fiil ekine, isimden isim yapma ekinin getirilmesi bizce Türk dilinin yapısı ve ek sistemine aykırı düşmektedir”¹⁶⁷ diyerek; T. BANGUOĞLU'nun izahına ise “ bu izahın makul olmayan yönü ise, şekil ve zaman ekine isimden isim yapma ekinin veya bir edatın getirilmesidir”¹⁶⁸ diyerek; Z. KOKMAZ'ın açıklamasını da “bilindiği gibi Türkçe'de isim işletme ekleri fiillere, fiil işletme ekleri de isimlere getirilmez. Ayrıca isme getirilebilen yapım ekleri fiillere, fiillere getirilebilen yapım ekleri de isimlere getirilemez. İsim-fiil ekleri ile ilgili izahlarda bu hususların dikkate alınması gerekmektedir”¹⁶⁹ diyerek eleştirmiş ve bu izahların ekin yapısını izahta yetersiz kaldığını belirtmiştir.

¹⁶⁵ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 25-26

¹⁶⁶ Nesrin Bayraktar, a.g.e., s. 100

¹⁶⁷ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 34

¹⁶⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 34

¹⁶⁹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 35

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Bu ek hem Batı Türkçesi'nde hem de Doğu Türkçesi'ne dahil bazı lehçelerde oldukça geniş bir kullanıma sahiptir. Eraslan, Batı Türkçesi devresinde ortaya çıktığını açıklamıştır.¹⁷⁰

TT'de -acak/-ecek, -(y)acak/-(y)ecek olarak TmT'de -cak/-cek şeklinde kullanılır. TmT'deki şeklinin günlük konuşma dilinde daha farklı şekillerde de karşımıza çıktığı görülür.

Bu ek, anlamında yer alan "gelecek zaman" ifadesinin etkisi ile daha çok "tasarlama, istek, plan" anlamlarını barındırır.

Tesbit ettiğimiz örneklerde çoğunlukla yalın halde kullanılmıştır. Bunun yanında özellikle Türkiye Türkçesi'nde olumsuzluk ekiyle birlikte kullanıldığı örnekler de oldukça fazladır. Az da olsa ismin hal ekleriyle ve iyelik ekleriyle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Tamlamalarda Türkmen Türkçesi'nde iyelik eki almadan kullanılır. Ayrıca sıfat olarak kullanılışı çok yaygındır.

İsim Olarak Kullanılışı:

Belirtme Haliyle: Nesne görevinde bulunur.

TT'de

...senin beraber geleceğini düşünmeseydim...(VyS, 220)

Zekiye sizi sevmeyeceğini söylerse...(VyS, 236)

...bazı şeyler olacağını beklemişti ama önünün bu kaar çabuk açılacağını tahmin etmemiti.(ŞÇT, 557)

Ayrılma Hali Ekiyle:

TT'de

Çünkü, senin beraber geleceğinden emindim. (VyS, 220)

Edatlara Bağlanarak: Cümlenin zarf unsuru olur. En çok "gibi, kadar, için,yalı..." edatları ile birlikte kullanıldığı görülmüştür.

TT'de

Eğer vatanım için şehit olacak kadar şansım varsa...(VyS, 183)

...havada birleştirecek kadar olsun... (VyS, 183)

yüz çevirecek kadar alçak sanıyorsunuz? (VyS, 197)

¹⁷⁰ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 52

...oturum gizli **olacağı** için tutanak kâtipleri ve dinleyiciler...(ŞÇT, 557)

Sıfat Olarak: Çoğunlukla yalın, bazen iyelik ekiyle birlikte kullanılır.

Olumsuzluk eki aldığı örnekler de oldukça sık kullanılır.

TT’de

...sesi **işitilecek** şekilde kendi kendine (VyS, 182)

...zihninde **kalacak** hayalimi kısıkanıyorum da...(VyS, 184)

...halâ uğrunda isteyerek can **verecek** kırk kişiye sahip olamamış. (VyS, 185)

Ah, **sevinecek** bir şey olaydı, belki rüya çıkardı. (VyS, 186)

Siz bir elinizle bize düşmanı gösteriyorsunuz, bir elinizle **kaçacak** kapıyı! (VyS, 196)

Kurtulamayacağı şeyden kaçmak insana yakışmaz! (VyS, 197) alayın yarbayı **olacak** edepsiz...(VyS, 201)

Ali’yi kurşuna **dizecek** bölüğe kumanda için... (VyS, 202)

...yapacağım şeye şimdiye kadar kendim... (VyS, 215)

gideceđimiz yollardan dolaşmaya üç dört saat ister.(VyS, 222)

soracağım şeye doğru bir cevap verirseniz...(VyS, 236)

...anımsatacak sert bir karardı bu.(ŞÇT, 556)

TmT’de

Yörecek yolunda yaran tapılsın. (BH, 21)

Ovuncak zatlari agzap durmalıñ (BH, 21)

Wekil hökmünde ayt**cak** zadıñ barmı? (Tm Gr M, 105)

Mugalım hökmünde meniñ ayt**cak** tekliplerim bar. (Tm Gr M, 105)

Özüñe telbe diydirmemek bolsañ, tapılmacak zadı gözlemegin. (T, 76)

...üstünde solmacak güller ekipdir.(T, 118)

Özbek Türkçesinde çok nadir görülen bu ek, konuşma dilinde Türkmenceleşmiş ağızların dışında hiç kullanılmaz.¹⁷¹

ÖT’de

Kilinäcäk işler häli kop

KT’de “gelecek zaman” ifadesi taşır.

Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak: Bu sıfat-fiil eki, “ol-” yardımcı fiiliyle de oldukça sık kullanılır.

¹⁷¹ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, a.g.e., s.123

TT’de

... ayağımın altında ezilecek olsa, yine gideceğim! (VyS, 182)

birini düşünecek olsam...(VyS, 219)

...birlikte sabahlayacak olan Fikriye kahvesini tazeledi.(ŞÇT, 557)

9. -AsI

Gelecek zaman ifadesi taşıyan bu ek, Eski Anadolu Türkçesi devrinde ortaya çıkmıştır. Olumsuzu “-mA” olumsuzluk ekiyle yapılır. “Türkmen Türkçesi’ne dair yazılan gramer kitaplarında ek fiil ismi bahsinde ele alınmaktadır.”¹⁷²

1. Yapısı:

Nesrin Bayraktar’ın eserinde;

“ BANG, “ -ası/-esi < al- ‘yardımcı fiil’ + -sı/-si ‘fiilen isim yapma eki’ (BANG, 1916-19) ve -ası/-esi < -a/-e ‘zarf-fiil eki’ + -sı/-si ‘üçüncü teklik kişi iyelik eki’ (BANG, 1918-9)” biçimlerinde açıklarken; BROCKELMANN; “-ası/-esi < -a/-e ‘zarf-fiil eki’ + -sı/-si < -sığ/-sig ‘isimden isim yapma eki’ (BROCKELMANN, 1951-186) açıklamasını getirmiştir. BASKAKOV; “-ası/-esi < -ğ1/-gi ‘fiilden isim yapma eki’ + -sa/-se ‘şart eki’ (RÄSÄNEN, 1957-116)¹⁷³ biçiminde açıklamışlardır.

ERGİN, “eskiden -ğası/ -gesi şeklinde olan bu ekin -ğa, -ge gelecek zaman partisip eki ile -sı, -si iyelik ekinin birleşmesinden çıktığı anlaşılmaktadır”¹⁷⁴ demektedir. KORKMAZ, “-ası/-esi < -ğa/-ge ‘gereklilik -dilek, gelecek zaman eki’ , -sığ/-sig ‘gereklilik-gelecek zaman isim-fiil eki’¹⁷⁵ olarak açıklamıştır. Yani iki ekin birleşmesiyle oluşan “-ğası/-gesi şeklinden sonra ‘g’ sesinin düşmeye elverişli olması sebebiyle -ası/-esi şekline döndüğünü söylemiştir. ERASLAN, Korkmaz’ın görüşünde aydınlatılması gereken bir nokta olduğunu belirterek “+sı/+si unsuru gerçekten iyelik eki midir yoksa -sığ/-sig isim-fiil ekinden ğ/g seslerinin düşmesiyle mi ortaya çıkmıştır? Birçok durumlarda ğ/g seslerinin düştüğü göz önüne alınırsa, -ası/-esi isim-fiil ekinin -ğası/-gesig ekinden geldiğini kabul etmek yerinde olacaktır”¹⁷⁶ der.

Bilgehan Atsız Gökdağ’ın “Oğuz Grubu Türk Şiveleri” adlı alışmasında yer alan bilgilere göre;

¹⁷² Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 103

¹⁷³ Nesrin Bayraktar, a.g.e., s. 103

¹⁷⁴ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 337

¹⁷⁵ Zeynep Korkmaz, a.g.e., 1968, s. 31-38

¹⁷⁶ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 36-37

M. N. HIDIROV “-as+ı/-es+i ekindeki -ı- ve -i- seslerini iyelik eki hesaplar. Bunun her zaman -as/-es ile birlikte kullanıldığına dikkati çeker.” (M. N. Hıdırov, 1958-131)

Aşırğulu BORCAKOV, “-ası/-esi ekinin, arzu-istek ve gelecek zaman gibi manaları içinde saklayan -gay/-gey eki ile; benzerlik, gelecek zaman, arzu gibi manaları ifade eden -sıg/-sig eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade eder.” (A. Borcakov, s. 139)¹⁷⁷

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Eski Anadolu Türkçesi derinde geniş ölçüde kullanılmış fakat daha sonra bazı ifadeler dışında (göresi gel- gibi) kullanılış sahası daralmıştır.¹⁷⁸

TT’de genellikle beddua ve dualarda kullanımına devam edilmektedir. Bunun dışındaki kullanımları için gelecek zaman manasında olan “-acak/-ecek” eki tercih edilmektedir. Bu ek, TmT’de de geniş bir kullanım sahasına sahip değildir. TmT’de -ası/-esi şeklindedir. “Türkmen Türkçesi’nde yazıda gösterilmese de fiilin sonu ünlü ile bitiyorsa ekin ünlüsü düşer, fiilin sonundaki ünlü uzunlaşır. Okā-sı gibi.”¹⁷⁹

TmT’de ise “matar eki olarak değerlendirilir.”¹⁸⁰

10. (ä)di-gän [(y)di-gän, (ä)dir-ğan]

1. Yapısı:

Ekin oluşum şekli konusunda herhangi bir veriye rastlayamadık. Gramerciler, “(G)An” ekinden türeyen ekler içerisinde yer aldığı düşüncesindedirler.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Özbek Türkçesinde çok fazla işlek olan bir ektir. Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılırken ‘-An ve -mAktA olan, -EcEk olan’ şeklinde karşılık bulur.¹⁸¹

Fiil çekiminde de kullanıldığı örnekler görülmüştür.”tur-” yardımcı fiilinin öğrenilen geçmiş zaman ekiyle kaynaşıp birleşmesinden meydana gelen bu ek, umumiyetle sıfat-fiil olarak karşımıza çıkar.¹⁸²

¹⁷⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 46

¹⁷⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 52

¹⁷⁹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s.103

¹⁸⁰ Ferhat Zeynalov, (Çev. Yusuf Gedikli), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul 1993, s. 276-292

¹⁸¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s.123

¹⁸² Rıdvan Öztürk, a.g.e., s. 226

Özbek Türkçesinde ünlü uyumuna uymadan “-digän” şeklinde yazılır ve genellikle “gelecek zaman” anlamını verir:

Lekin sen bungä könmäy**digän** körinäsän. (TDEMA C.1, 268)

...gäpigä qoşib gäpirä**digän** tengdäşlärimni körgändä häyrätdä qaldim. (ÖTG, 253)

Köprâq köngilni kötärä**digän**, ümidvârlikkä undäy**digän** häyâtbaş sözlär...(ÖTG, 258)

Yâ pul çıqmay**digän** iş qılsäng olib qäläsänmi? (ÖYOH, 220)

...erkäklär kostyumi sâtilä**digän** yerdä qattıq şävqın-surân eşitildi-yu... (ÖYOH, 218)

...bilä**digän** âdâmnı âlib kelib kässäni tekşirtirding häm. (ÖYOH, 217)

Ätläsi kiyä**digän** başqalâru câbrini târtä**digän** biz! (ÖYOH, 216)

Körişä**digän** künimiz bâr ekän-kü, ükä! (ÖYOH, 214)

Yaxşı işläy**digän**lärning şâh-butâğı bolmäydi. (ÖYOH, 210)

Metroning ädäşä**digän** köçesi yoq. (ÖYOH, 208)

Nä iläcki, bulär ikki kündä hâl bolib ketä**digän** mäsälälär emäs! (ÖYOH, 206)

11. -IcI

Türkiye Türkçesi’nde yaygın bir kullanımı vardır. Özellikle kalıcı isim yapma fonksiyonuyla birçok cümlenin kuruluşunda görev alır.

1.Yapısı:

İncelediğimiz TmT, ÖT, KT’nde Türkiye Türkçesi’nde olduğu kadar işlek değildir. “Eski –gUçI şeklinden ‘g’nin düşmesi sonucu oluşmuştur.”¹⁸³ Kalıplaşmış isim yapan bir yapım eki olarak kullanılma fonksiyonu vardır.

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

ÖT’de “-uvçi/-uçi” şeklinde görülen bu ek, “durmadan alışkanlık veya meslek icabı iş ve hareketi bildirir.(Bu öyda turuçi kişilär)”¹⁸⁴ TT’ne aktarılırken “-an/-en” sıfat-fiiliyle karşılanır.

ÖT’de

Äziz okuv**çi**, dosting özini yâmân his qilib...(ÖTG; 260) (Kalıplaşmış isim olarak)

¹⁸³ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, a.g.e., s.95

¹⁸⁴ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, a.g.e., s.124

Ådamlärni 320 kün roza, yigirmi tört sâät nâmâz oqı**ıvçı** “ävliyâ” dep bilädilär.
(ÖES III, 318)

Uni Qaşqadäryâ äbläst’, Ğuzâr şähridä yäşâ**vçı** 7-sinf oquvçisi Bähâdir
Qâçqârov yâzgân ekân (ÖTG, 252)

...bir ikki söz bilän âlâm –âläm mänâläрни ifädälâ**vçı** hikmätli sözlärini, äcâyib
xalq ibârälärini...(ÖTG, 256)

Sâ**ıvçı** yigit bir zum täl mâvsirâb turdi-dä, ildâm çıqıb ketdi. (ÖYOH, 217)

Şunçâ xaridâr nâhaqu bittâ sâ**ıvçı** haq bolişi mumkin emäs-kü(ÖYOH, 217)

Şerzâd rängi gezärib otirgân sâ**ıvçı** bälägä ğazâb bilän qarâdi. (ÖYOH, 220)

Ätilib içkäri kirdi-yu sâ**ıvçı**ning yâqasidän âlib dâst köterdi (ÖYOH, 220)

Sâ**ıvçıl**är turgân câyidä qâtib qâlišgân, biri xaridârni, biri sâ**ıvçı**ni äyblâb
şâvqın ... (ÖYOH, 220)

...sâ**ıvçı**ni sudrâb ortägä âlib çıqdi. (ÖYOH, 220)

KT’de “-vşı/-vşi” şeklinde kullanılmakta olup “geniş zaman” anlamı
vermektedir.

12. -mAkçI

1. Yapısı:

Yapısı konusunda çok fazla inceleme bulunmayan eklerdendir. Bu ek,
günümüzde işlevliğini yitirmiş olan ekler arasında yer almaktadır.

2. Ekin İşev ve Kullanılış Özellikleri:

TmT’de bol- yardımcı fiili ile birlikte kullanılarak gelecek zamanın hikayesinin
kuruluşunda kullanılır.¹⁸⁵

TmT’de

Bu ovadanca guşdan şeyle sözleri eşiden avcı onı goyber**mekçı** bolup: (T, 66)

ÖT’de

Şerzâd endi mâşinâ zinâsigâ çıqmâ**qçı** bolib turgândi...(ÖYOH, 210)

¹⁸⁵ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, a.g.e., s. 95

13. -mAlI

Gereklilik sıfat-fiilidir. Çoğunlukla gelecek zaman ifadesi taşır. Kullanımı dardır. Ek, “gereklilik fiil çekiminde” çok daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi’nde ortaya çıkmış olan ek, bu devirde yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır.¹⁸⁶

1. Yapısı:

ERGİN, “-ma/-me fiilden isim yapma eki ile sıfat ekinin birleşmesinden çıktığının anlaşıldığını”¹⁸⁷ söylemiştir. ERASLAN ise Ergin’in görüşünü bildirdikten sonra kendi fikrini şu şekilde açıklamıştır: “ Eski Anadolu Türkçesi’nde ekin –malu/-melü şeklinde olması, -malığ/ -melig’den –ğ/-g seslerinin düşmesi sonucu meydana geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.”¹⁸⁸

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

ATSIZ, eki zamanı ifade ediş bakımından iki bölüme ayırabileceğimizi belirtir ve (1- Zamanı ifade edenler, 2- Zamanı ifade etmeyenler.) “zamanı ifade edenler, sıfat-fiil; zamanı ifade etmeyenler de daimî alamet ve keyfiyet mazmunu kazanır. Bu durumda sıfat özelliği kazanır”¹⁸⁹der.

“-malı/-meli ekli sözlerin bir kısmı sığata doğru inkişaf ederek sıfat hususiyeti taşır. Diğer bir kısmı ise sıfat-fiil özelliğini korur. Buradan hareketle bunların bir kısmını fiilden türemiş sıfat, diğer bir kısmını da sıfat-fiil kabul edip –malı/-meli ekini de şartlı olarak geçit durumunda olan sıfat-fiil eki kabul etmek yerinde olur.”¹⁹⁰

Eraslan, “Eski Anadolu Türkçesi devresinde geniş ölçüde kullanılmış olan -malu/-melü isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesi’nde bazı ifadeler dışında (ağlamalı olgibi) kullanılıştan düşüp şekil ve zaman eki durumuna geçmiştir”¹⁹¹ der.

¹⁸⁶ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 28

¹⁸⁷ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 337

¹⁸⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 40

¹⁸⁹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 42

¹⁹⁰ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 42

¹⁹¹ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 52

14. -yA:n

TmT’de “şimdiki” zaman anlamını ifade eden ek, çok geniş bir kullanım sahasına sahiptir. TT’ye “-makta/-mekte olan” şeklinde aktarılır. Geniş zaman anlamını taşıdığı örnekler de vardır. Ayrıca TmT’de ekin ünlüsü daima uzundur.

Ahmet Buran; ‘Çağdaş Türk Lehçeleri’ adlı kitabının ‘Türkmen Türkçesi Grameri’ bölümünde bu eki, “geniş zaman sıfat-fiili”¹⁹² olarak vermiştir. Bu yorum bizi şöyle düşünmeye yöneltmiştir: TT’ye “-an/-en” sıfat-fiiliyle aktarılan “yA:n” ve yine “-an/-en” ekiyle karşılanan, lehçelerde kullanılmakta olan diğer sıfat-fiil eklerinin karşıladığı zaman ifadesini belirlemek için cümlenin tamamına bakmak gerekmektedir. Çünkü “-an/-en” eki, TT’de ve diğer birçok lehçede birden fazla zaman ifadesini karşılamaktadır. Bu nedenle asıl cümlenin yüklemine taşıdığı zaman eki, cümlede kullanılan, zaman ifade eden kelimeler, zarflar bize sıfat-fiilin zamanını açıklamamız için birer ipucu niteliğindedir. Bazı cümlelerde ise sıfat-fiil ekinin geçtiği cümle tek başına yeterli olmamakta ve kendinden önce ve sonra gelen cümleye, paragrafa bakmamız gerekmektedir.

1. Yapısı:

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ’ın eserinden aldığımız bigilere göre; “H. BAYLIYEV eki yör- fiiline bağlamak mümkündür derken onun nasıl bir seyir izlediğinden bahsetmez. (H. Baylıyev, Hezirki Türkmen Dilinin Grammatikasınıñ Gısga Kursı, I. Bölüm, 1948, s. 85)

B. HOCAYEV, ekin yapısını tam olarak ortaya koymak için mukayeseli-tarihi gramer çalışmalarının yapılması gerektiğine işaret ederek kendisi de ekin yapısı ile ilgili şu iddiayı ortaya sürer: -an/-en “sıfat-fiil eki” +yör- “yürümek fiilinin” birleşmesinden meydana gelmiştir. Bazı yardımcı fiillerin bazı eklerle birleşip yeni ek meydana getirdiğine dair şu örnekleri verir: (-a/-ê/-ıy/-i + torgan, -atugun/-etugun, -atagan/-etegan –atın/-etin, adigan, -agan/-akan, -tigan, -tan, -ıp+ çathan, -ıp + çıtkan, ayotgan...) ve Türkmen Türkçesi ağızlarında (adıran/-ediren, -aduran/-eduran, -d(ı)gon/-t(ı)gon, -adugan/edugan, -yaren/-yêren, -yatan/-yeten, -yan/-yen, -yon/-yön, -yan/-yên.”¹⁹³

¹⁹² Ahmet Buran- Ercan Alkaya, a.g.e., s. 95

¹⁹³ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 77

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

Türkmen Türkçesi'nde kullanılan bu ekin olumsuzu –me/-ma olumsuzluk ekiyle yapılır.

Ol bu tuda yapon tudı diyilyän tudı sapıpdı. (TTS, 561)

Govrulyan etiñ ısı burugsayardı. (TTS, 88)

Şonda çala yığryaan kaakam görıpdı...(TT, 84)

...Ganatlı goşğusından galkınyaan gövün

Ulı arzuvar bilen asmaana uçyaar... (TT, 84)

-Bokurdagıñ gılı bolan adama garanıñda, alnıp satlyä:n gılı has azat görgün.(T, 76)

-Özüni dana sayyä:n nadandan daşrakda bolgun.(T, 76)

-Sizi hemme zada düşünyään akıllı-başlı hasap edyärdim. (T, 116)

Edil biribiri bilen oynayaan yalı goşulışdılar. (T, 112)

“Tamlanan söz genellikle bir cinsten olan ve umumî düşünceyi bildiren sözlerden (adam, maşın, hayvan, guş vb.) olup, tekrar edilen hareketi, tabiî farklılığı gösterilmek istendiğinde ekin manası –ıcı/-ici /-ucu/-ücü, -yıcı/-yici ekinin manasına yaklaşır. Türkmen Türkçesi'nde bu eklerin birbirinin yerine kullanıldığı görülür.

Pagta yıgyan maşın (Pagta yığıcı maşın.)

-ıcı/-ici ekinin olumsuz şekli olmadığından bu paralellik olumsuz kullanılışlarda görülmez.”¹⁹⁴

“ Sıfat-fiilin tamlayan olarak kullanılışında belli bir istisnada gelen, “iş, zat, adam” gibi sözlerle, “yok, deel” gibi olumsuzluk bildiren sözlerle kullanıldığında onların çoğu fiilin “geçmiş-şimdiki” zamanına (-amok/-emok, -añak/-eñek) ya da umumî şimdiki zamanının olumsuzluğuna (-mayar/-meyer) yakın manayı anlatır.”¹⁹⁵

15. -yAr

1. Yapısı:

Yapısı konusunda net bir bilgiye rastlamadık. Türkmen Türkçesi'nde de sık kullanılan bir ek olmadığı kanaatindeyiz.

¹⁹⁴ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 45

¹⁹⁵ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 45

2. Ekin İşlev ve Kullanılış Özellikleri:

TmT’de şimdiki zamanı ifade eder. İncelediğimiz eserler arasında bu ekle ilgili bir örneğe rastlamadık. Diğer sıfat-fiil ekleri kadar sık kullanılan bir ek olmamasının bunda etkili olduğu düşünülebilir.

Sıfat-fiil eklerinin hareket ifadesi taşımaları onların zaman içerisinde fiil şekil ve zaman eki haline geçmesine sebep olmuştur. Birçok sıfat-fiil ekinin cümlede zarf görevinde kullanılması, bazı sıfat-fiil eklerinin ismin hal ekleri ile birlikte kalıplaşarak zarf-fiil eklerini teşkil etmesi hep bu hareket hali ifadesinden kaynaklanmaktadır.

III. BÖLÜM

1. Nadir Görülen Sıfat-fiil Ekleri (-g/-GU ve -ärli):

-ğu/-gü, -ķu/-kü, -g

Eski Türkçeden beri bütün lehçe ve şivelerde görülen bu ek bugün arkaik bir ek olarak karşımıza çıkar. Özellikle “bär, yök, kel-“ kelimeleri ile birlikte kullanılır. Yaygın olmasa da -ğu ekinin iyelik eki almış şekillerinin “bär ve yok” kelimeleri ile birlikte “gelecek zaman” ifade ettiği görülmüştür. Ek, ÖT’de ise “-gu/-gi” şekillerinde yazılır. Bu ekin iyelikli şekillerinin kel- yardımcı fiili ile teşkil ettiği birleşik fiillerde istek manası vardır.¹⁹⁶

“-ärli” şeklindeki ek çok nadir de olsa ÖT’de karşımıza çıkar.

2. Yardımcı Fiillerle Birlikte Kullanılan Sıfat-fiiller:

Bazı sıfat-fiil ekleri “ et-, (b)ol-, bil-, eyle- vb.”yardımcı fiillerle kullanılarak birleşik bir yapı teşkil ederler. Bu durum “-IcI” eki için söz konusu değildir. TmT’de sık karşılaştığımız bu tür yapıları TT’ye aktarırken yardımcı fiili söylemeden, ondan önce gelen kelimeye sıfat-fiil eklerini vererek söylememiz daha uygun olur.

Bu tür yapılarda sıfat-fiil, birleşik fiilin isim unsuru olabildiği gibi birleşik fiilde yardımcı fiile doğrudan doğruya eklenerek isim unuruyla birlikte söylenen bir birleşik fiil de olabilir.

¹⁹⁶ Rıdvan Öztürk, a.g.e., s.227

ÖT’de

...äks **etgän** mä’rifiy-tärbiyäviy pänd-näsihät vä estetik tüşünçälär... (ÖTG, 256)

...sening burçing käsäl körış ädäti vä ädäbigä çuqur ämäl qıl**gän** hâldä...(ÖTG, 260)

TmT’de

Kääte nääletler okaap, senden zeyrenen bolsam,

Kääte yüzüme

Sıldım säherler seni.(TT, 173)

Gurbaga suvdan çıkıp duran vagtı, onuñ yanına bir içyan gelipdir-de: (T, 69)

... üçüncü günü gökde uçup baryan bir durna munuñ sesini eşidip, yanına gelip: (T, 72)

Asmanda erkana uçup yören durna patışa sözüni eşidip: (T, 72)

Patışa ok yayını eline alıp, kākiliği atmakçı bolanda, güyçli şemal turupdır. (T,118)

KT’de

Cetilmey kele cat**kan** tisi ğana(KT, 77)

3. Kalıcı İsimlerde Sıfat-fiil Ekleri:

Bilindiği gibi sıfat-fiil ekleri, fiil kök ve gövdelerine gelerek onların hareket ve zamana dayalı vasıflarını isimleştirirler. İsim işletme eklerini almaları, cümlede kullanıldığı kelime türleri bakımından fiilden ziyade isme yaklaşımları sıfat-fiil eklerinin yapım ekleri içerisinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Fakat diğer fiilden isim yapma ekleri kalıcı ve yerleşik kelimeler yaparken sıfat-fiiller geçici, harekete dayalı isimler teşkil eder. Sıfat-fiil eklerinden bir kısmı ise kullanılış özellikleri ile zamanla kalıplaşmış ve sözlüklerde madde olarak gösterilen isimler haline dönüşmüştür. Çalışmamızın bu bölümünde süreklilik arz eden bir kavramsallaştırma neticesinde kalıplaşan bu tür kelimelere ve aslında birer sıfat-fiil olan fiilden isim yapma eklerine değineceğiz.

Bazı sıfat-fiil eklerinin kalıplaşarak yerleşik isimlere dönüşmesi uzun bir hazırlık devresini gerektirmektedir. İncelediğimiz dört lehçede de sıfat-fiil ekleri, asıl işlevlerinin dışında kalıplaşarak yapım eki hüviyetine bürünmüşlerdir. Kelimelerden yola çıkarak sıfat-fiil eklerinin kalıplaşmış isim olma fonksiyonlarına bakalım:

“-mİş” eki bu durum için oldukça elverişli olan eklerdendir: Durmuş (dünya,hayat TmT), er-miş, az-miş, yaratıl-mış, ye-miş, dol-muş, geç-miş (öt-miş-ÖT’de)...

-miş / -miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller +lık / +lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak bilhassa Türkiye Türkçe'sinde yaygın şekilde kullanılmaktadır: bilmişlik, okumuşluk gibi¹⁹⁷

Sıfat-fiiller, özellikle “+cı/+çi, +lık/+lik, +sız/+süz” gibi isimden isim yapma ekleri ile birlikte yeni isim gövdeleri oluşturabilirler.

Türkçe'de sıfat-fiillerden bazıları isimden isim yapma ekleriyle birlikte kalıcı isimler kurabilir veya tek olarak fiil kök ve gövdelerine getirilerek kalıcı isim teşekkülünü sağlayabilirler.

“-gan / -gen, -kan / -ken ekiyle teşkil edilen isim-fiiller bilhassa +lık / +lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak Özbekçe'de kullanılmaktadır.”¹⁹⁸ Bu kelimeleri TT'ye aktarırken çoğunlukla isim-fiil olarak (Fiil adları) aktarma gereğini duyarız. Bu tür örnekleri ÖT dışında TmT'de de görebiliriz:

Meniñ günäm; daş bolanlığım diyip gökce aş ağı bilen aytdı. (T, 114) TT'ye aktarırken “Benim suçum taş olmam diyerek gökçe taş ağlamaklı bir şekilde konuştu” deriz.

“-en/-an” sıfat-fiil eki bazı durumlarda “-lı/-li” yapım eki görevini de üstlenebilmektedir:

Alça diyen oğlan meni kemana salıp, uçup baryan torgaya atıp goyberiberdi. (T, 114) TT'ye aktardığımızda “Alça adlı çocuk beni sapana koyup uçup giden çayır kuşuna fırlatıverdi.

“-gan eki, türettiği isimlerde cismin türemiş olduğu fiile ait özelliğin fazlaca olduğunu belirtir. Yani ekte bir aşırılık ve kuvvetlendirme işlevi bulunmaktadır. Bu ekle türemiş olan isimler, fiilin ifade ettiği hareketi ya çok yapanı ya da o hareketten çok etkileneni karşılamaktadır.

Örn: ilet-gen, edil-gen(TT'de), çalış-gan(TT ve TmT'de), gömül-gen(Bir ür zehirli yılan-TmT)”¹⁹⁹

“-ğan/-gen, -қан/-ken ekiyle teşkil edilen isim-fiiller bilhassa +lık/+lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak Özbekçe'de kullanılmaktadır.”²⁰⁰

“Türkmen Türkçesi'nde de -lık/-lik, -dık/-dik, -lı/-li, -sıra/-sire gibi yapım ekleri ile yeni isim ve fiiller meydana getirir. (eşitmenliği, atlanandıkları, edenli, bolansıra- vb.

¹⁹⁷ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 14

¹⁹⁸ Kemal Eraslan, a.g.e., s.13

¹⁹⁹ Himmet Biray, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 141

²⁰⁰ Kemal Eraslan, a.g.e., s. 13

gibi) bildirme ekleri ile birlikte veya bu ekleri almadan yüklem unsuru olarak da kullanılabilir.”²⁰¹

“-r, -maz / -mez (>-mas / -mes) ekleriyle teşkil edilen isim-fiiller, +lık / +lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak Eski Anadolu Türkçe’sinde, Çağatayca ve Özbekçe’de Karaçay-Balkar şivesinde yeni Uygurca’da ve Türkiye Türkçe’sinde görülmektedir.”²⁰²

P. Azimov, Türkmen Türkçesi’nde en çok -ar/-er, -r, -maz/-mez ekleri ile türetilen sıfat-fiillerin sıfatlaşmak ve isimleşmek özelliğine sahip olduğunu belirtir.²⁰³

Türkiye Türkçesi’nde son dönemde söz konusu ekle türetilen kelimelerin bir kısmı doğrudan doğruya isim olarak kullanılırken, bir kısmı da dolaylı olarak (sıfat göreviyle veya birtakım yapım ve çekim ekleri almak suretiyle) tıpkı isimler gibi kullanılmaktadır.²⁰⁴ TT’den örnekler verecek olursak “yaz-ar, dön-er, bilgisayar-ar, biç-er, yara-maz...

-uvçi/-uçi eki bilhassa Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi’nde kalıcı isim fonksiyonuyla kullanılır. (Örn. TT’de bak-ıcı, oku-(y)ucu, koru-(y)ucu... ÖT’de oku-(u)vçi, oku-t-uvçi, yarat-uvçi...)

-ası/-esi eki, kalıcı isim olarak çok fazla kullanılmamakla birlikte birkaç örnekte karşımıza çıkar: giy-esi> giysi, yat-ası> yatsı... Ayrıca kalıplaşmış olarak beddualarda karşımıza çıkar. Yönelme hal eki ile zarf görevinde kullanıldığı olur.

4. Kelime Grubu Olarak Sıfat-fiiller (Sıfat-fiil Grupları):

Cümle, kelimelerin rastgele sıralanışı değil; belli kurallara göre, bildirilmek istenen mesajı göre her defasında değişen bir dizi içerisinde sıralanmasıdır. Bizim cümle kurulumuzda en etkili olan unsurlardan biri düşünce (fikir, duygu, hayal...) diğeri ise sentak.

M. Ergin, “kelime gurubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir... kelime guubu tek bir nesneyi veya hareketi birlikte karşılayan kelimeler topluluğu demektir”²⁰⁵ şeklinde tanımlamıştır.

²⁰¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 91

²⁰² Kemal Eraslan, a.g.e., s. 14

²⁰³ Bilgehan Atsız Gökdağ, a.g.e., s. 44

²⁰⁴ Ertuğrul Yaman, “Geniş Zaman Ekleriyle Türetilmiş Sıfat-fiiller”, Sosyal Bilimlerde Araştırma, Mart 1992, Sayı: 5, s. 18-20

²⁰⁵ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 374

Tam ve eksiksiz bir bildirim ifade etmeyen yani hüküm taşımayan, birden fazla kelime ile oluşturulan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan birliğe “kelime grubu” adı verilir. Türk dilinde kelime grupları, cümlede bir bütün olarak işlem görür. Yani gelen ekler grubun tamamına gelmiş kabul edilir ve hem cümle tahlillerinde hem de semantik incelemelerde bu şekilde değerlendirilir.

Türk Dilinin söz dizimi bilinen 1300 senelik tarihi geçmişi içerisinde hemen hemen hiç değişmemiştir. “Türkçe’de kelimelerin sırası onların karşıladıkları nesnelere ve hareketlerin zaman içindeki var oluş sıralarına uygundur. Bir hareketin yardımcı hareketleri nasıl daha önce meydana gelirse o yardımcı hareketleri karşılayan kelimeler de asıl hareketi karşılayan kelimedenden aynı şekilde daha önce gelir. Türkçe düşüncede zaman sırası esastır.”²⁰⁶ Adlarla fiiller arasındaki; ad, fiil ve kelime gruplarına getirilen ekler ve bu eklerin birbirleriyle olan ilişkisinde yardımcı ögenin önce, asıl ögenin ise sonra gelmesi kuralı hiçbir zaman değişmez. Bunun bazı durumlarda- edebî eserlerde estetik kaygılar ve üslup özellikleri nedeniyle- değişmesi söz konusu olsa bile kişiler tarafından algılanma şekli, Türkçe’nin en eski devirlerden beri var olan söz dizim yapısıyla aynıdır.

Hint-Avrupa dillerinde ise her iki yapı da mümkün olmakla birlikte daha çok asıl unsur yardımcı unsurdan önce gelir. Ayrıca Türkçe’de fiilimsilerle oluşturabildiğimiz yapının birden fazla çekimli fiille yapıldığı örneklerin çoğaldığını görmekteyiz.

Cümlede yardımcı unsurun asıl unsurdan sonra kullanılması Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde daha az görülmekle birlikte diğer lehçelerde “ki”li birleşik cümle olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş çok eskilere, Uygurca dönemine kadar uzanan bu ekin dilimize Farsça’dan geçtiği konusunda çoğu gramerci yazar hemfikirdir.²⁰⁷

Fiilimsilerle kurulan yapıların ise yardımcı unsur (cümle) olup olmadığı Türkologlar tarafından tartışılan konulardandır. Bazı gramerciler birleşik cümlenin yardımcı unsuru olarak kabul ederken bazıları da basit cümlenin unsuru olarak kabul etmektedir:

Jean Deny; sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarını “cümlemsi” adı altında toplamakta ve bu grupları tam bir cümle olarak değerlendirmemektedir.²⁰⁸

²⁰⁶ Muharrem Ergin, a.g.e., 375

²⁰⁷ Musa Özkan, a.g.e., s.105

²⁰⁸ J. Deny, a.g.e., s. 709

Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* adlı kitabında sıfat-fiil ve zarf-fiilli cümleleri “bileşik tümce” olarak değerlendirmektedir.²⁰⁹

Haydar Ediskun ise; cümleyi yapılarına göre bazı bölümlere ayırmıştır: Basit ve birleşik cümle. Bunlardan ‘birleşik cümleyi’ girişik ve şart birleşik cümleler olarak sınıflandırmaktadır. Sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarının bulunduğu cümleleri ise “girişik cümle” olarak kabul etmektedir.²¹⁰

V. G. Kondrat’ev ise bu tür yapıları “ cümlenin genişlemiş ögeleri”²¹¹ adını vermiştir. Derin duygu ve fikirleri ifade etme olanağını sunan fiilimsilerle çekimli bir file ihtiyaç duymadan yardımcı unsurlar kurabiliyoruz. Aynı problem, Orta Asya Türk dünyasını da yakından ilgilendirmiştir. Hatta bu konu üzerine “Alma Ata şehrinde 1956 yılı Eylülünde konuları yayımlanmış olan bir danışma toplantısı düzenlenmiştir.

Danışma toplantısı ayrıca şunu göstermiştir: insanı büyük bir hayrete düşüren görüş ayrılıklarının olduğu başka bir Türkoloji meselesinin adından söz etmek hemen hemen imkân dışıdır.

Söz konusu yapıların sentaktik işlevleri konusunda üç temel görüş mevcuttur:

1. Sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar yapıları bağlı cümleyi ifade etmektedirler.
2. Sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar yapıları öğelerinin yer değiştirebildiği basit cümleye dahildirler.
3. Sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar yapıları sadece, bünyelerinde ana cümlenin öznesinden daha farklı bir özne bulduklarında yardımcı cümlenin yüklemi haline gelebilirler. Bu görüşü, öncelikle (sıfat-fiil ve zarf-fiil ile ilgili olarak) P. M. Melioranskiy formüle etmiştir; ardından bu görüşü A. N. Samoyloviç –mak yapısını dahil ederek geliştirmiştir; daha sonraları bu fikirlerden N. K. Dimitriyev ve yine birçok Türkolog yararlanmışır.

Son zamanlarda Türkologların büyük bir çoğunluğu sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar yapılarının döngülerden oluştuğunu düşünmektedirler. Tabii ki söz konusu yapıların belirli dillerde ve abidelerde yardımcı cümlenin merkezi olarak düşünülmesi de ihtimal dahilindedir. İhtilâf doğuran temel sebep birleşik tümcenin herkesçe kabul edilmiş bir tanımının bulunmamasıdır.”²¹²

²⁰⁹ Tahir Nejat Gencan, a.g.e., s. 95

²¹⁰ Haydar Ediskun, a.g.e., 1985

²¹¹ Musa Özkan, a.g.e., s.113

²¹² A. N. Kononov, “SSCB’deki Türk Filolojisi”(s.158-159),
< <http://www.manas.kg/pdf/sbdpdf11b/Makaleler/21.pdf>> (Erişim Tarihi: 30.06.2006).

Türkiye Türkçesi'nde fiilimsi gruplarının bazı gramer kitaplarında 'yargılı anlatım' olarak kabul edildiği, bu nedenle de birleşik cümle içinde 'cümlecik' ya da 'yan cümle' şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Bu değerlendirme şekline karşı çıkan bazı dilciler de fiilimsi gruplarını 'basit cümle' içerisinde kabul ederler. Kısacası bu konuda gramer üzerine çalışan kişiler arasında birlik sağlanamamıştır. "Fakat Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi'nde bu gruplar 'yan cümle' kabul edilmektedir."²¹³

Sıfat-fiil grupları sıfat-fiil ile ona bağlı olan kelimelerin meydana getirdiği bir dil birliğidir. Bu grubun sonunda yer alan sıfat-fiil ana ögedir ve yüklem olarak görev yapar. Sıfat-fiil grubu, kelime grupları içerisinde daha çok sıfat görevinde bulunurlar. Cümlede ise buldukları durum ve aldıkları eklere göre özne, tümleç, nesne ve yüklem görevlerinde bulunur. Kelime türü olarak da sıfat ve isim olarak kullanılırlar.

Sıfat-fiil (Partisip) grubu için 'Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Cümle Yapısı ve Karşılaştırması' adlı yüksek lisans tezinde "partisip bir fiil şekli olduğuna göre ona bağlı unsurlar da fiilin gerektirdiği unsurlardır. Böylece partisip grubu, fiili partisip olan bir fiil grubu demektir. Grupta partisip sonra bulunur, ona bağlı unsurlar önce gelir. Partisip grubunda da fiil az bulunur ve iyelik ekli olur. Partisip grubu isim, bilhassa sıfat olarak kullanılır, -dık,-dik ve -acak, -ecek partisip grupları umumiyetle iyelik grubunun tamlanan unsuru olurlar ve iyelik eki ile kullanılırlar. Bu kullanışta bu iki partisip, bazen gerindium ifadesi taşır. O zaman iyelik grubunun tamlayan unsuru partisibin faili durumuna geçer" denmektedir.

"... isimleri ve kelime gruplarını i- sayesinde fiil şekline sokabiliriz. Bilhassa birleşik zaman çekimlerinde i- fiilinin oynadığı rol mühimdir. Asıl fiile gelen ilk zaman ekinden sonra onu hikaye, rivayet ve şart şekline sokmak için i- yardımcı fiilini kullanırız. Dolayısıyla esas fiile eklenen zaman ekleri birer partisip eki haline gelmiş olur. (Örn: gel-miş i-di...)"²¹⁴

Bazı sıfat-fiillerin zarf-fiiller ile birlikte kullanıldığı durumlar da oldukça yaygındır. Bu yolla oluşturulan sıfat-fiil gruplarında 'hareketin geçmişte bir zamanda başladığı ve devam ettiği anlaşılmaktadır. (donup kal-mış gibi...)

Ahat Üstüner'in, sıfat-fiil eklerinden "-dIk/-dUk ve -AcAk" için "hareket ismi" ifadesini kullandığını daha önce belirtmiştik. Bu eklerle oluşturulan cümleleri de "Söz

²¹³ Elif (Serin) Ünverdi, *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Cümle Yapısı ve Karşılaştırması*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üni., Kayseri, 2000, s. 22

²¹⁴ Halil Açıkgöz-Muhammet Yelten, *Kelime Grupları*; İstanbul, 1995, s.71

dizimi açısından iç içe birleşik cümle yapısına çok benzediği için –dIk ve –AcAk ekleriyle isimleşmiş, dolayısıyla temel cümlenin bir unsuru –özne, nesne, tümleç- haline gelmiş bir yan cümle” olarak kabul ettiğini belirtmekte fayda vardır. Üstüner aynı konu üzerine şu cümlelerle devam eder: “Türkçe’nin çeşitli şivelerinde ve tarihi devrelerinde de görülen bu kullanım, kanaatimizce “matar” terimiyle karşılanamaz. Matarların zaman ifadesi taşınamalarına karşın bu şekillerden –dIk geçmiş, -AcAk gelecek zaman kavramıyla kullanılır. Bu tür cümlelerde şimdiki zaman ve geniş zaman kavramı ise –mE veya –İş ekleri karşılar. Bir iç cümlenin yüklemi durumunda kullanıldıkları bu cümleleri, cümle tahlillerinde birleşik cümlelere dahil edebiliriz. Matarlara yakın olmakla beraber, zaman kavramı taşıdıkları için matar sayılamayacak olan bu şekil kullanımların geçmişte de bazı eserlerimizde olduğu gibi “hareket ismi” terimiyle karşılanmaları gerekir. Böylece gramer araştırmalarımızda yer alan cümle tahlili karşılıklarının da bu yönüyle biraz açıklığa kavuşması mümkün olabilir.”²¹⁵

Türk Dilinde kelime gruplarının oluşabilmesi için kelimeler arasında iki bakımdan ilişkinin gerçekleşmesi gereklidir. Bu ilişkilerden ilki gramer kuralları bakımındandır. Kelimeler aldığı eklerle birbirine bağlanır. Bu bağlanışta grubun yöneticisi, etkin olan ögedir. Sıfat-fiil gruplarında ise sıfat-fiil ekini alan kelime, grubu yönetir. Kelime gruplarının oluşabilmesi için gerekli olan ikinci şart ise kelimeler arasında anlamsal bir ilişkinin olmasıdır.

Dilbilgisi açısından yeni ve orijinal fikirler ileri süren, son yıllarda gelişen dilbilgisi yaklaşımlarından “üretici-dönüşümsel dilbilgisi yöntemleriyle yapılan çalışmalar, ortaçları ayırık bir birim olarak değil de sıfat işlevli yan tümcenin bir ögesi olarak görürler.”²¹⁶ Bu yaklaşım şekli daha önceki klasik söz dizim anlayışlarından oldukça farklıdır. Ortaç eklerinin işleyiş süreçlerini söz dizimsel ilişkilere bağlayan ve bu konuyla ilgili genel-geçer kurallar ileri süren üretici-dönüşümsel yaklaşıma göre “sıfat işlevli yan tümceler belli yapı özellikleri gösteren kuruluşlardır. Bu yan tümceler fiilleri(ortaçlar) yüklem ekleriyle değil, ortaç ekleriyle çekimlenir. Hangi ortaç eklerinin seçileceği yan tümcenin sözdizimsel özellikleriyle ilgilidir.”²¹⁷ Sıfat işlevli yan tümceler bir bütün olan cümlenin bir parçasıdır. Bu nedenle cümleyle ilgili her şey onu da ilgilendirmektedir. Sıfat-fiillerle kurulan yapıda fiilin (dolayısıyla sıfat-

²¹⁵ Ahat Üstüner, “-dIk/-dUk ve –AcAk Eklerinin Hareket İsmi Göreviyle Kullanılmaları” *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, 2000, 362-369

²¹⁶ Fatma Erkman Akerson- Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme*, Simurg, İstanbul 1998, s. 31

²¹⁷ Fatma Erkman Akerson-Şeyda Ozil, a.g.e., s.31

fiilin) yönetim çerçevesinde olan birimler vardır. Aslana bakılırsa birçok sıfat-fiilli yapıda fiilimsinin nitelediği isim de sıfat-fiilin yönetim kapsamındadır.

Fatma Erkman Akerson ve Şeyda Ozil'in birlikte hazırladıkları "Türkçede Niteleme" adlı eser, bizim sıfat-fiil grubu olarak adlandırdığımız "sıfat işlevli yan tümceler" ve bunların işlevleri, karakteristik özellikleri açısından geniş bilgiler vermektedir. Bu bilgiler içerisinde bizim çalışmamız açısından da önemli olan "**özne partisip**" ve "**nesne partisip**" gruplarıdır. "Özne ögesini niteleyenler ("-en", "-miş", "-ecek", "-miş olan", ve "-ecek olan") ve bir tümleç ögesini niteleyenler ("-diği", "-eceği", "-miş olduğu" ve "-ecek olduğu"). Bu iki dizinin de en sık kullanılan üyeleri dizilerin başında verdiğimiz üyelerdir: "-en" ve "-diği".

Türkçe'de "-en" yapıları partisip kuruluşlarında büyük bir farklılıklar zinciri ya da itilaf konusu olacak anlaşmazlıklar bulunmamakla birlikte bazı hâl ekleriyle birlikte ve edatlarla sebep, niyet bildiren ifade kuruluşlarında "-an"lı sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak zarf-fiil fonksiyonuyla kullanılması, zarf görevinde bulunması ekleri değerlendirirken farklı açıklamaların gündeme gelmesine neden olmaktadır. Çalışmamız sırasında Türk Dili'nde bazı sıfat-fiil eklerinin zarf talep etme bakımından daha az işlek olduğunu gördük. Bu ekler; "-ası/-esi, -malı/-meli, -r, -ar/-er, -maz/-mez" dir. Bunda bu eklerin daha çok "tasarlama, geleceğe dair fikirlerin ifadesi" gibi manalar etkili olmakta mıdır yoksa çok farklı bir derin yapıda oluşan işlev farklılıkları ile mi açıklamak gerekmektedir bilmiyoruz. Bu konuyu, yani sıfat-fiil temeline dayanan zarf-fiil eklerinin oluşum süreçlerini ve fonksiyonlarını çalışmamız sınırlarının dışında tutmayı uygun gördük.

IV. BÖLÜM

SONUÇ

İncelediğimiz lehçeler arasında oluşan farklar, tezimizin başında açıklamaya çalıştığımız çok çeşitli sebeplerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Aynı kaynaktan gelişen Türk dili lehçeleri, etkilendikleri kaynakların değişip çoğalmasıyla birlikte, birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Günümüzde birer yazı dili olmaları ve bu lehçelerde konuşan insanların oluşturdukları edebiyat ürünleri nedeniyle hem kendileri hem de dünya üzerindeki birçok araştırmacı tarafından ayrı diller olarak değerlendirilmektedirler.

İncelediğimiz lehçeler arasında, her ne kadar bazı farklılıklar görülse de bunlar ayrı bir dil olarak değerlendirilmeyi gerektirecek boyutta değildir. Zira, benzer şekilde kullanımlar, en çok kullanılan sıfat-fiil eklerinin dört lehçede de birkaç küçük değişim dışında hemen hemen ortak olması gibi sebepler, onları birbirine yakın tutar. Bundan sonra Türk ilim alanında yapılacak tek şey, bu benzerlik ve farklılıkların ortak bir çalışma ile bir araya getirilmesi, sınıflandırılmasıdır. Lakin bizce dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır o da terim ve yaklaşımlarda birliğin sağlanması. Bu, ortak bir Türk dili çalışması için elzemdir.

Bazı sıfat-fiil eklerinin çalışmamız içerisinde incelediğimiz lehçelerde ortak ve aynı şekilde kullanılması, bunların birer lehçe olduğunun kanıtıdır.

Özbek, Kazak, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ortak olarak kullanılan sıfat-fiil ekleri “-(G)An” , “-(A)r ve “-mİŞ”tir. Bu eklerden “-(G)An” eki dışındakiler, dört Türk lehçesinde de “zaman eki” olarak kullanılır. “-(G)An” eki ise Kazak, Özbek, Türkmen Türkçelerinde zaman eki olarak kullanılır. Türkiye Türkçesi’nde ise böyle bir fonksiyonu yoktur.

Türk dil tarihinin en eski ürünlerinden sayılan “Orhun Kitabeleri”nde günümüz Türk dili kollarında, özellikle de “Oğuz Grubu Lehçeleri”nde, yaygın kullanım sahasına sahip olan “-Dik” eki sık kullanılmıştır. (Türk budun illedük ilin). Ayrıca, incelediğimiz lehçelerde karşılaştığımız “iyelik eksiz” kullanılışı “Orhun Kitabeleri”nde de görmektediriz. Karşımıza çıkan bir diğer kullanım şekli ise “ol-” yardımcı fiiliyle kurulan sıfat-fiil yapılarıdır. Bu kuruluşlarda genellikle yardımcı unsur yer almaz. (Özüm kutum

bar için). Fakat hem cümlenin ve sıfat-fiilli yapının manasında hem de eklerin ilişkisinde bu yapı kendini belli eder. İncelediğimiz dört Türk lehçesinde de bu şekildeki kullanım örneklerine rastlamak mümkündür. Bununla beraber yardımcı fiilin isim unsuru olarak kullanılış, isim unsuru ile birlikte olan yardımcı fiillere geliş, zarflarla birlikte veya zarf fonksiyonunda kullanılış sıfat-fiil eklerinin dört lehçede de ortak olan kullanılış şekilleridir. Farklı olan hususiyetleri cümle kuruluşunda hangi sıfat-fiil eklerinin tercih edileceği meselesidir. Zira çalışmamız dahilinde olan lehçelerde, sıfat-fiil eklerinin ve işlevlerinin bazı değişikliklere uğradığı görülmektedir.

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde dolayısıyla Türkiye Türkçesi'nde "(G)An"lı yapı zamanla iki kola ayrılmıştır. Genel olarak alt cümlede özne alan sıfat-fiil eki olarak (G)An, alt cümlede nesne alan sıfat-fiil eki olarak da "-Dik" kullanılmıştır.

Türkmen Türkçesi'nde bu iki yapının kullanılışı bakımından Türkiye Türkçesi ile paralel bir kullanım vardır. Aynı Türk dil koluna mensup olmalarının, coğrafi ve sosyal manada yakın bulunmalarının bununla ilişkili olduğu söylenebilir.

Türkmen Türkçesi'nde yeni unsurlar ile arkaik unsurların bir arada ve hatta aynı eser içerisinde kullanılmış olması "geçiş dönemi" özellikleri veya "geçiş coğrafyası" olarak değerlendirilebilir. Türk dilinin en eski kelimelerinden biri olan "bol-" fiiline gelen sıfat-fiilin arkaik bir ek olan "-ğan" ile bir arada kullanımı ve "ol-" fiili ile "-an"lı şeklinin kullanımının tercih edilmiş olması (...Cebr ile bimar olup, aşufta **bolğan** halımız...(M, C.I, S. 23, Bent 2) ve Namarda mert olan kişi il bolmaz.(M, C.2, S.35, Bent 2) örneklerinde) kelimelerde ve seslerde görülen arkaik unsurların sıfat-fiil eklerinde de var olduğunu göstermektedir.

Aynı kol üyeleri için söz konusu olan durumun (-GAn'lı yapı ile -An'lı yapı kullanılışları) Kıpçak Grubu'ndan seçtiğimiz Kazak Türkçesi ile Doğu Grubu'nda yer alan Özbek Türkçesi'nde de var olduğunu söylememiz mümkün değildir. Bu iki lehçede sadece "-Gan"lı yapı kullanılmaktadır. Özellikle Kazak Türkçesi'nde pasif yapı kullanımı ile iyelik ekli "-dık"lı kullanım birbirine karışmış durumdadır.

Çalışmamız içerisinde tesbit ettiğimiz bir diğer önemli nokta ise taşıdığı zaman ifadesi bakımından birbirine geçmiş sıfat-fiil eklerinin varlığıdır. Bizim düşüncemize göre bunlar "-an/-en" ekinin çeşitli vesilelerle değişmiş, şekillenmiş kollarıdır. Bu nitelikteki ekler örnek olarak TmT'de kullanılan "yA:n ve yAr" ekini verebiliriz. Bu yakınlığın TT ve TmT'nin Oğuz Grubu'na dahil olması ile ilgili olduğunu düşünüyoruz.

(G)An eki için söyleyebileceğimiz bir şey vardır ki o da bu ek, her ne kadar geniş zamanı ifade eden bir ek olarak değerlendirilense de incelediğimiz lehçelerde birçok örnekte karşılaştığımız gibi “cümlelerin asıl yüklemine ifade ettiği zaman, cümlede geçen zamanla ilgili ayrıntıları veren zarflar” fiilimsinin zamanını belirler. Birçok durumda cümlelerin kendinden önce ve sonra gelen cümleyle ilişkisi, paragraf ve metinle ilişkisi önemlidir.

Kısaca değinmeye çalıştığımız farklılıklar dışında sıfat-fiil eklerinin fiil kök veya gövdelerine ulanış şekillerinde meydana gelen ses değişiklikleri de göze çarpanlar arasındadır.

SÖZLÜK

A

Adamzat:	İnsan, İnsanoğlu (KT)
Admigone:	Basitçe, basit olarak(ÖT)
Aqlli:	Aklını kullanan, düşünceli olan /Gelişmiş teknolojiyle üretilen , marifetli (ÖT)
Agzap durma-:	Ağza almamak(TmT)
Ağziniñ tenabi kaç-:	Ağzı kulağına varmak (ÖT)
Aldı:	Bir şeyin esas tutulan yüzü; karşı; bir şeyin en önde geleni, ön (KT)
Ålām-ålām:	Pek çok, çeşit çeşit (ÖT)
Alıs:	Uzak (KT)
Andäyâq:	Tam o anda, hemen (ÖT)
Anıqla-:	Belirlemek, açıklamak, söylemek(TmT)
Arassa:	Temiz, saf (TmT)
Arqılı:	Aracılığıyla, vasıtasıyla, yardımıyla (KT)
Armanlı:	Muradına erememiş (TmT)
Avırsın-:	Zorlanmak, gücü yetmemek, canı acımak (KT)
Ayrim:	Bazı, diğerlerinden ayrı olan(ÖT)
Ayt-:	Söylemek, konuşmak (KT)
Azat:	Hür, serbest (TmT)

B

Baspa:	Yayın, baskı, matbaa (KT)
Batıl:	Cesur, yürekli, korkusuz (KT)
Bavır:	1.Kardeş 2. Göğüs (KT)
Bekârgä:	Boşuna, boş yere (ÖT)
Beri:	Hepsi (KT)
Bervästä:	İri, heybetli (ÖT)
Biderek:	Boşu boşuna, beyhude(TmT)
Bimar:	Hasta (TmT)

Biraç:	Ancak (KT)
Birneşe:	Birkaç, biraz(KT)
Bişe:	Orman(TmT)
Biye:	Kısrak (KT)
Bokurdaq:	Boğaz (TmT)
Bunaça:	Böyle, bunun gibi (ÖT)
Burç:	Vazife (ÖT)
Burugsa-:	Yanmak, tütmek; fena kokmak, keskin bir koku vermek (TmT)
Buyan:	Bu taraf, beri (ÖT)
Bürlen-:	Çiçeklenmek (KT)

C

Callan-:	Birleşmek, eklenmek (KT)
Cañılıs:	Yanlıs, hata (KT)
Car et-:	İlan etmek (TmT)
Carıç körüv:	Yayınlanmak (KT)
Carçıra-:	Parlamak (KT)
Cat:	Yabancı; düşman (KT)
Cay:	Yer(ÖT)
Cäcci:	Küçük, incecik, narin (ÖT)
Cek-:	Koşmak; görevlendirmek, iş yüklemek (KT)
Cekele-:	Ayırmak; tecrit etmek, dışlamak (KT)
Cel:	Yel (KT)
Celin-:	Yenilmek (KT)
Cemden-:	Yemlenmek, beslenmek (KT)
Cemlen-:	Toplanmak (TmT)
Cetik:	İyi bilen, erbap, ehil (KT)
Cigerreng:	Ciğer rengi(ÖT)
Ciynaç:	Toplam; bir ya da birkaç yazarın eserlerini içeren dizi, külliyat (KT)
Curnaç:	Kalıntı, iz / yapım eki (KT)
Cüyek:	Arık (ÖT)

Ç

Çala:	Yavaş, yavaşça, hafiften (TmT)
Çeşme:	Pınar, kaynak(TmT)
Çet:	Kenar, kıyı,dış, yabancı(ÖT)
Çirâyli:	Doğru (ÖT)
Çinçır-:	İnce ve keskin bir sesle bağırarak, haykırmak (ÖT)
Çıq-:	Bulunulan yeri terk etmek/İçeriden dışarı çıkmak/ Taburcu olmak /Taburcu olmak (ÖT)
Çönteg:	Cep(ÖT)

D

Dabır:	Gürültü, patırtı (KT)
Dala:	Kır(KT)
Dana:	Bilgin (TmT)
Daşrak:	Uzak (TmT)
Davis:	Ses (KT)
Davıstı:	Sesli ünlü (KT)
Davıssız:	Sessiz ünsüz (KT)
Dek:	Gibi (TmT)
Derek:	Haber(TmT)
Deri:	İlaç, deva, çare (ÖT)
Devalaş-:	Tedavi olmak, iyileşmek (ÖT)
Dıbıs:	Ses, seda, ün (KT)
Direktor:	Müdür, yönetici (ÖT)
Döwçü:	Ebe (TmT)
Durmuş:	Hayat, dünya (TmT)
Düşün-:	Anlamak(TmT)
Dürrä:	Kamçı (TmT)

E

Ece:	Anne (TmT)
Ençeme:	Birkaç (TmT)

Erkana:	Özgür (TmT)
Erkin:	Serbest, hür, bağımsız / kolay, rahat /açık (KT)
Erteniñde:	Ertesi gün (KT)
Ertir:	Sabah, erken vakit (TmT)
Erzimes:	Önemsiz (ÖT)
Esle-:	Hatırlamak(ÖT)
Eslî:	Epeyce (TmT)
Et-:	Yapmak (TmT)
Etik:	Çizme (KT)
Eylentir-:	Dönüştürmek (ÖT)
Ezûv:	Dudakların iki taraftaki uç kısımları, gülümsemek (KT)
Äkä:	Büyük erkek kardeş(ÖT)
Äktyor:	Aktör (ÖT)

F

Familiya:	Soyadı, aile adı (KT)
-----------	-----------------------

G

Galkın-:	Kalkmak, çıkmak, coşmak, yükselmek (TmT)
Garşılığ:	Direnış, karşı koyma(ÖT)
Gäpläş-:	Konuşmak(ÖT)
Gırân:	Köşe bucak, sınır, ülke(ÖT)
Gızıl:	Altın (TmT)
Goşuk:	Şiir (TmT)
Goşulış-:	Birleşmek (TmT)
Govzat-:	Bir şeyi küçültmek, azaltmak, boşaltmak (TmT)
Gödek:	Küçük çocuk(ÖT)
Gövün:	Gönül (TmT)
Gözle-:	Aramak, beklemek (TmT)
Guvan-:	Gurur duymak, iftihar etmek (TmT)
Güldar:	Güllü(ÖT)

Ğ

Ğana:	Sadece, yalnız (KT)
Gäp:	Söz, cümle (ÖT)

H

Hat:	Mektup (TmT)
Hazirgine:	Demincek, az önce(ÖT)
Hebes:	Boş, nafiye, beyhude (TmT)
Hemişe:	Her daim, her zaman(ÖT)
Hulq-ätvâr:	Huy ve tavırlar (ÖT)

I

Is:	Koku (TmT)
Iz:	İz, arka,geri(TmT)

İ

İñrik:	Alacakaranlık vakti(TmT)
İsitmäsiz:	Sıtmasız (ÖT)
İssıq:	Sıcak(ÖT)
İşanç:	Güven (ÖT)
İyis:	Koku(KT)
İzle-:	Aramak(TmT)
İzleniş:	Araştırma(ÖT)

K

Kabinet:	Oda(ÖT)
Qadal-:	Gözünü dikmek, gözlerini ayırmamak (KT)
Kaka:	Baba (TmT)
Qalıñ:	Sık (KT)
Kara-:	Bak-(ÖT,TmT)
Qarağan:	Akasya (KT)
Qası:	(birşeyin) Yanı(KT)

asır:	Kurt (KT)
Kate:	Hata, yanlış, kusur (KT)
ayra:	Vecize (ÖT)
ayta:	Gene, yine, tekrar / tam tersine, aksine (KT)
azir:	imdi (KT)
Keman:	Sapan (TmT)
Keñ:	Geni (KT)
Kesel:	Hasta (ÖT)
Kesellik:	Hastalık (ÖT)
Keyin:	Sonra(ÖT, TmT, KT)
Kez:	Zaman, süre, vakit (KT)
Kezdes-:	Karılamak, bulumak (KT)
Kın:	Zor (TmT)
Kırlı:	Köeli (KT)
Kızık:	İlgi çekici, enteresan; nimet; hayret edilecek durum (KT)
Kızıvılı:	Sıcak (KT)
Kirgiz-:	Dahil etmek, sokmak (ÖT)
Kolcazba:	El yazması, el yazısı (KT)
oldan-:	Kullanmak, istifade etmek, uygulamak (KT)
Kol tegizilme-:	El dememek(ÖT)
osima:	İlave, ek / yapım eki (KT)
o-:	Katmak, ilave etmek (ÖT)
oimä:	Ek (ÖT)
Köbinese:	ounlukla, genellikle, umumiyetle (KT)
Köger-:	Yeillenmek (KT)
Kök:	Boz (KT)
Kölem:	Hacim, büyüklük, genilik (KT)
Kön-:	Razı olmak (ÖT)
Köp:	ok (KT)
Köter-:	Kaldırmak(KT)
Kövlenip dur-:	Bakıp durmak(TmT)
ulın:	Atın altı aya kadar olan yavrusu, kulun (KT)

Kulında-:	Kulun getirmek, (kısarak) yavrulamak (KT)
Kuyaş:	Güneş(ÖT)
Kün:	Güneş (KT)
Küşik:	Encik, enik, köpek yavrusu (KT)
Küt-:	Beklemek (ÖT)

L

Layha:	Sözleşme(ÖT)
--------	--------------

M

Mağal:	Atasözü (ÖT)
Manday:	Alın (KT)
Menşikte-:	Sahip olmak, sahiplenmek (KT)
Mâşinâ:	Araba, makine (ÖT)
Mâtâl:	Masal (ÖT)
Möcek:	Böcek, kurt (TmT)
Müracaat kıl-:	Danışmak(ÖT)

N

Nadan:	Cahil (TmT)
Nâtâniş:	Bilinmeyen (ÖT)
Necat:	Çare (ÖT)
Nemese:	Veya, ya da, ve, yahut (KT)
Neneñ:	Ne, nasıl (TmT)

O

Oxşa-:	Benzemek (ÖT)
Oķırman:	Okuyucu (KT)
Oķtav:	Oklava (KT)
Oñat:	Güzel, sağlam (TmT)
Orıs:	Rus (KT)
Orun:	Yer(ÖT)

Osu:	Bu (KT)
Ot:	Ateş (TmT)
Ovadanca:	Güzel, sevimli (TmT)
Ovnuk:	Küçük, ufak, önemsiz(TmT)

Ö

Öç-:	Sönmek (TmT)
Ökün-:	Pişman olmak (TmT)
Öleñ:	Şiir, şarkı (KT)
Ölke:	Bölge, eyalet (KT)
Ör:	Otlak, mera (TmT)
Ötkez-:	Geçirmek (ÖT)
Övs-:	Parlamak (TmT)

P

Pahal:	Hasır(ÖT)
Papka:	Dosya(ÖT)
Pend-näsihät:	Öğüt (ÖT)
Pida:	Kurban(TmT)

R

Rät:	Düzen, sıra; kere, defa, kez (KT)
Rozä:	Oruç(ÖT)

S

Sal-:	Koymak, bırakmak (TmT)
Salıstır-:	Karşılaştırmak, mukayese etmek (KT)
Sap-:	Bir şeyi bir başka şeye geçirmek, aşı yapmak (TmT)
Sargış:	Sarımtrak (ÖT)
Sayra-:	Ötmek (TmT)
Sıbdır sıbdır:	Fısıf fısıf (KT)
Sondıktan:	Onun için, o nedenle (KT)

Söylem:	Cümle (KT)
Söylem müşeleri:	Cümlenin öğeleri, unsurları (KT)
Söytip:	Aynı şekilde (KT)
Süy-:	Sevmek (KT)

Ş

Şabalan-:	Çok havlamak, çok üremek (KT)
Şağın:	Küçük, ufak (KT)
Şah-baz:	İri doğan,yiğit, gösterişli adam(TmT)
Şemal:	Rüzgar, güney rüzgarı (TmT)
Şın:	Doğru, gerçek, hakikat (KT)
Şildiret-:	Karıştırmak, açmak(ÖT)
Şimin:	Pantolon(ÖT)
Şir:	Aslan (TmT)
Şivirle-:	Fısıldamak (ÖT)
Şığarma:	Edebî eser (KT)
Şlyapa:	Şapka(ÖT)
Ştab:	Karargah (TmT)

T

Tağamlı:	Lezzetli (TmT)
Tala-:	(köpek, kurt vb.) Dişlemek, ısırarak, dalmak (KT)
Talay:	Nice, birçok; çeşit çeşit (KT)
Tamaç:	Yemek (KT)
Tâmânidân:	Tarafından (TmT)
Tamdıra:	Bir çeşit saz
Tap-:	Bulmak(TmT, ÖT)
Tasta-:	Atmak,bırakmak, terk etmek (KT)
Tayaq:	Sopa (TmT)
Telbe:	Deli (TmT)
Tengdâş:	Yaşıt(ÖT)
Teris:	Hata, yanlış; geri, ters (KT)

Tınış:	Sessiz, sakin; rahat (KT)
Tırban-:	Hareketlenmek(KT)
Tıgmet:	Dikmek (KT)
Tiğ:	Işık (ÖT)
Tolkinlan-:	Harekete geçmek(ÖT)
Tolgun-:	Üzölmek, sıkılmak, sınavdan önce heyecanlanmak (TmT)
Torga:	Çayır kuşu (TmT)
Toyrisidä:	Hakkında (ÖT)
Topar:	Grup(TmT)
Töbe:	doruk, zirve; başın üst kısmı, tepesi (KT)
Töbet:	Bir cins iri erkek köpek, kurt köpeğı (KT)
Tud:	Dut (TmT)
Tuñğış:	İlk, önceki, ilkel; ilk, birinci (KT)
Tur-:	Kalkmak, ayağı kalkmak
Turğın:	Ahali, bir yerleşim biriminin sakini (KT)
Tutqın:	Esir (KT)
Tübinde:	Bir şeyin dibinde; sonunda, nihayet, neticede (KT)
Tübit:	Keçi, deve vs. hayvanların kıllarının altında bulunan yumuşak tüy (KT)
Tügä-:	Tamamlamak, sonuçlamak, bitirmek (ÖT)
Tüle-:	(Hayvan)Tüy atmak (KT)
Tüs:	Gün ortası, öğlen (KT)
Tüsinge:	Düşünce (KT)

U

Uçraş-:	Karşılaşmak(ÖT)
Uqsat-:	Benzetmek (KT)
Unnik-:	Kararmak(ÖT)

Ü

Ündestik:	Uyumluluk, ahenklilik, benzerlik / ses uyumu (KT)
Üy:	Ev (KT)

V

Vepedar: Vefalı (TmT)

Y

Yaddäri äyt-: Ezbere okumak, söylemek (ÖT)

Yahşi: İyi(TmT)

Yâkımlı: Hoş, hoşa giden (ÖT)

Yâki: Veya (ÖT)

Yalı: Gibi (TmT)

Yapon: Japon (TmT)

Yaş: Genç(TmT)

Yaş-: Batmak (güneş) (TmT)

Yılgır-: Gülümsemek (TmT)

Yolbaşçı: Lider, baş(TmT)

Z

Zaň: Yasa, kanun, hukuk / kural / sistem, düzen (KT)

Zeyren-: Şikayet etmek, sızlanmak, dert yanmak (TmT)

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ Halil-YELTEN Muhammet, Kelime Grupları; İstanbul, 1995
- AKPINAR Yavuz, Azeri Edebiyatı Araştırmaları; Dergah Yayınları, İstanbul, 1994
- AKSAN Doğan, Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim Türk Dil Kurumu Yayınları: 439, Ankara, 1995
- ALATLI Alev, Aydınlanma Değil Merhamet, Everest Yay. İst. 2004
- ATSIZ GÖKDAĞ Bilgehan, Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-fiiller; Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı(Basılmamış doktora tezi), Kayseri, 1993
- BANGUOĞLU Tahsin , Türkçenin Grameri; TDK, Ankara 1986
- BATTAL Abdullah-Taymas, Kazan Türkleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 15, İkinci Basım, Ankara, 1966
- BAYNİYAZOV Ayabek, Çağdaş Kazak Türkçesi'ndeki Kelime Grupları ve Cümle Çeşitlerinin Türkiye Türkçesi'ndeki Karşılıkları (Doktora Tezi), İstanbul Üni., Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2000
- BAYRAKTAR Nesrin , Türkçede Fiilimsiler; TDK, Ankara, 2004
- BİLGEGİL Kaya , Türkçe Dilbilgisi, 3. Baskı, İstanbul 1984
- BİRAY Himmet, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim; Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- BOZKURT Fuat, Türklerin Dili, Cem Yay., İstanbul 1992
- BURAN Ahmet, ALKAYA Ercan, Çağdaş Türk Lehçeleri; Akçağ Yayınları, Ankara,2001
- Ahmet (Yay. Haz.), Tuncer Gülensoy Armağanı, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, 2000
- COŞKUN Volkan, Özbek Türkçesi Grameri; TDK, Ankara, 2000
- DENY J. (Çev. A. U. Elöve), Türk Dili Grameri, İstanbul, 1943
- DEVELLİOĞLU Ferit, Osmanlıca-Türkçe Lugat; Aydın Yayınları, Ankara,1997
- ECKMANN János, Çağatayca El Kitabı (Günay Karaağaç); Açağ Yay., Ankara, 2003

- János, “Çağatayca’da İsim-fiiller”; TDAY Belleten, Ankara, 1962
- EDİSKUN Haydar, Türk Dilbilgisi; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988
- ELÇİN Şükrü vd., Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi; 2001, C.1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara
- ERASLAN Kemal, Eski Türkçe’de İsim-fiiller; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980
- ERCİLASUN Ahmet Bican, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler; Akçağ Yayınları, Ankara
- Ahmet Bican, “Türk Dilinin Dünü, Bugünü, Geleceği”, Türk Kültürü Dergisi, Ankara, Ocak 1990, Sayı:321
- EREN Hasan, Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998
- Hasan vd., Türkçe Sözlük, TDK, C.I-II, Ankara, 1988
- ERGİN Muharrem, Türk Dil Bilgisi; Bayrak Yayım, İstanbul, 1997
- Muharrem, Azeri Türkçesi, İstanbul, 1971
- ERKMAN AKERSON Fatma, Dile Genel Bir Bakış; Multilingual Yay., İstanbul, 2000
- Fatma-OZİL Şeyda, Türkçede Niteleme; Simurg, İstanbul, 1998
- GENCAN Tahir Nejat, Dilbilgisi, Ankara 1979
- GÖMEÇ Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi; Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- GÜLENSOY Tuncer, Kütahya ve Yöresi Ağızları, Ankara 1988
- GÜREN Kemal, “Bağımsızlığını Kazanan Türk-İslam Cumhuriyetlerinin Manevî Meseleleri”, Türkiye Dışındaki Türk Topuluklarının Milli, Manevî ve Siyasî Meseleleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994
- HATİBOĞLU Vecihe , Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü; TDK, Ankara, 1972
- HENGİRMEN Mehmet, Türkçe Dilbilgisi; Engin Yay. Ankara, 1995
- HOCAYEV B., Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Toparında Ortak İşlik Formaları, Aşgabat, 1977
- İLKER Ayşe, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil; Türk Dil Kurumu Yayınları: 679, Ankara, 1997

- Ayşe, “Dil Ögelerinin Belirleyiciliği: Peyami Safa Üzerinde Bir Deneme”; V. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı, Ankara, 20-26 Eylül 2004
- İMER Kamile, Türkiye’de Dil Planlaması: Türk Dil evrimi; Kültür Bakanlığı Yay. 2166, Ankara, 2001
- İMOTOV Komil, Üzbek Satirik Ärtäkläri, Üzbekistan SSR«Fän» Naşriyätü, Taşkent, 1974
- KALAY Emin, Edirne İli Ağızları; Türk Dil Kurumu Yayınları:694, Ankara, 1998
- KARA Mehmet, Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar; Akçağ Yayınları, Ankara, 1998
- KARAHAN Leyla, Türkçede Söz Dizimi; Akçağ Yayınları, Ankara, 1997
- KAYIPOV, Süleyman, “Türk Dili ve Dil Araştırmalarında Bazı Kavramlar Üzerine”, Uluslar arası Bilgi Şöleni-Bildiriler, Kültür Bak. Yay., Ankara, 7-8 Ocak 2002
- KOÇ Kenan-BAYNİYAZOV A.- BAŞKAPAN V., Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü; Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
- KOKOVA İrina (Çev. Muvaffak Duranlı), Nikolay Fedoroviç KATONOV; TDK, Ankara, 1998
- KORKMAZ Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992
- Zeynep “Türkçe’de –acak/-ecek Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine”, DTCF Dergisi, Ankara, 1959, C.XVII, S. I-II
- Zeynep, “-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil Ekinin Yapısı Üzerine”, TDAY,-Belleten 1968 Ankara, 1969
- KÖSEOĞLU Nevzat, “Orta Asya Türk Topluluklarının Milli Meselesi”, Türkiye Dışındaki Türk Toluluklarının Milli, Manevî ve Siyasî Meseleleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994
- KUÇKARTAY İristay-ÖZ Aynur, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK, Ankara, Güz 1999, S.8
- MANSUROĞLU Mecdut, “Türkçe’de –gu Ekinin Fonksiyonları”, Türkiyat Mecmuası, C. X

- Mecdut, “Türkçe’de Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcılar”, TDAY-Belleten, 1955
- Mecdut, “Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. X, İstanbul, 1960
- MÜLKAMANOV A., ÖVEZGELDİYEV M. Vd., Mağtımğulı (Şığırılar); I. C. 1992, II. C. 1994, III. C. 1996, Türkmenistan, Aşğabat
- ORKUN Hüseyin Namık, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1940
- ÖNER Mustafa, “Türkçe Cumhuriyetleri İçinde Türkiye Cumhuriyeti”, Türk Dili Dergisi, Eylül 2004, Sayı:633
- ÖZKAN Musa, “Yabancı Dillerin Türkçe’nin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi”, Bilig, Yaz 2004, Sayı: 30
- ÖZKAN Nevzat, Türk Dilinin Yurtları; Akçağ Yayınları, Ankara
- ÖZMEN Mehmet, “-IcI/-UcU Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanılması Üzerine”, ‘Bir’ Türk Dünyası İnceleme Dergisi, 1988, Sayı:9-10
- ÖZTÜRK Rıdvan, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil; TDK, Ankara, 1997
- SAYILI Aydın, Bilim ve Kültür Dili Olarak Türkçe, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1978
- SERİKBAYULI Baybota, Abay 1, Cazuvşı, Almatı 2004
- TAHİR Hamid (Çev. Süleyman Sezer), “Dillerin Korunması”, Türk Dili Dergisi, Temmuz 2004, Sayı: 631
- TEKİN Talat vd., Türkmençe-Türkçe Sözlük, Simurg Yay., Ankara, 1995
- TEMİR Ahmet, Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Türk Dil Kurumu Yayınları:552 Ankara, 1991
- TOPALOĞLU Ahmet, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü; Ötüken yay. İstanbul,1989
- TÜRKMEN Fikret, “Berdinazar Hudaynazarov (Günümüz Türkmen Şiirinin Önemli Temsilcilerinden Biri)”; Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar 1997, S. 3

- ÜLKÜ İrfan, Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya; Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2002
- ÜNVERDİ Elif Serin, Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Cümle Yapısı ve Karşılaştırması (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000
- ÜSTÜNER Ahat, Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller, Erciyes Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü(Doktora Tezi), Kayseri, 1993
- ÜSTÜNOVA Kerime, "Rusça Etkisindeki Kazakça", Dil Yazıları, Akçağ Yay., Ankara, 2002
- YAMAN Ertuğrul, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998
- Ertuğrul, "Geniş Zaman Ekleriyle Türetilmiş Sıfat-fiiller", Sosyal Bilimlerde Araştırma, Mart 1992, Sayı: 5
- ZÄHRABOVA, F., Terminolojiye Mäsäläläri; Elm Neşriyatı, Bakı, 1987
- ZAKİROĞLU A. Elövset, Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları; Türk Dil Kurumu Yayınları: 652, Ankara, 1996
- ZEYNALOV Ferhat (Çev. Yusuf Gedikli), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, İstanbul, 1993